

De ambiguïteit van effectiviteit

Een problematisering van de effectiviteit van verzet in de Tweede Wereldoorlog aan de hand van de Nederlandse groep-Hilda

Michael Bremmers
Studentnummer 3856712
OSIII: Nederlands verzet
tegen de Duitse bezetting
Bachelorscriptie
04-06-2014

Inhoud

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: De <i>Rote Kapelle</i> in Nederland.....	8
Hoofdstuk 2: Contact met Moskou	16
Hoofdstuk 3: Reactie bezetter.....	25
Conclusie	30
Bibliografie	33
Lijst met afkortingen	33
Bronnen.....	33
Literatuur.....	34

Inleiding

‘Das Amt Ausland Abwehr gab die Zahl der mutmaßlichen Mehrverluste [durch die Aktivitäten der Roten Kapelle] mit 200 000 Mann an. Der Amtschef Admiral Canaris schloß sich dieser Zahl an. In seiner vorsichtigen, abwägenden Art ergänzte er, die Opfer könnten höher, aber auch niedriger sein, für abwegig halte er die Schätzung nicht.’¹

Volgens de Duitse militaire leiding, hier opgetekend door Manfred Roeder in zijn werk over de *Rote Kapelle* (Roeder was rechter onder het naziregime en bij de processen tegen *Rote Kapelle*-leden), waren dit de desastreuze gevolgen van de spionageactiviteiten die de *Rote Kapelle* uitvoerde voor de Duitse *Wehrmacht* en *Luftwaffe*. Volgens Roeder zouden dan ook ‘viele Witwen und Waisen des Krieges’ zich afvragen of hun dierbaarste ook was gevallen in deze ‘oorlog op de ether.’²

Volgens deze Duitse schatting stierven door de activiteiten van de *Rote Kapelle* 200.000 Duitse soldaten méér, dan wanneer de *Rote Kapelle* geen spionage had gepleegd voor de Sovjet-Unie. Als we dit moeten geloven, was de *Rote Kapelle*, die hoofdzakelijk uit communisten bestond, een zeer effectieve verzetsorganisatie die enorm heeft bijgedragen aan de geallieerde oorlogsinspanningen. Dit ondanks het feit dat deze spionageorganisatie geen gewapend verzet pleegde.

Hoewel over het verzet in de Tweede Wereldoorlog door historici, maar zeker ook door sociologen en politicologen, veel wordt geschreven, wordt hierbij vaak de nadruk gelegd op het gewapende verzet tegen de Duitse bezetter. Dit stelde de Franse historicus Jacques Sémelin in 1993 al in zijn studie *Unarmed Against Hitler. Civilian Resistance in Europe, 1939-1943*, die een uitzondering op deze trend is.³ Sémelin stelt namelijk dat het ongewapende verzet, zoals ook blijkt uit de hierboven genoemde schatting van de Duitse militaire leiding, een belangrijke rol heeft gespeeld in de Tweede Wereldoorlog en pleit dan ook voor een nieuwe benadering van het verzet in de Tweede Wereldoorlog. Deze benadering werkt hij uit aan de hand van het concept ‘civil resistance.’ Dit burgerlijke verzet is primair ongewapend en wordt hiernaast gekenmerkt door zijn collectieve en spontane karakter. Hoewel civiel verzet ongewapend verzet is, stelt Sémelin dat dit naast civiele doelen ook militaire doelen kan hebben, omdat ‘the civilian resistance of occupied Europe was actually complementary to armed struggle.’⁴ Ook verzetsgroepen die zich bezig hielden met spionage vallen dus, zolang zij dit ongewapend doen, onder het civiele verzet.⁵ Tevens stelt hij,

---

¹ Manfred Roeder, *Die Rote Kapelle. Europäische Spionage* (Hamburg 1952) 27.

² Roeder, *Die Rote Kapelle*, 27.

³ Jacques Sémelin, *Unarmed Against Hitler. Civilian Resistance in Europe, 1939-1943* (Westport 1993).

⁴ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 29.

⁵ *Ibidem*, 24-30.

hoewel hij zich in zijn studie beperkt tot het burgerlijke verzet dat burgerlijke doelen nastreefde, dat 'this kind of activity [civilian resistance that serves war goals] seems worthy of study in its own right, since its role has not been sufficiently emphasized.'⁶

Ook het spionagenetwerk *Die Rote Kapelle* (in de literatuur ook wel het Rode Orkest of *The Red Orchestra* genoemd), kan ingepast worden in de categorie civiel verzet. Dit netwerk, dat politieke, economische en militaire informatie doorspeelde naar Moskou, strekte zich over vrijwel het gehele door nazi-Duitsland bezette West-Europa uit en stond onder leiding van de Poolse jood Leopold Trepper, alias 'Gilbert' en *Grand Chef*, die in België en Frankrijk woonde. De Nederlandse Groep-Hilda, opererend vanuit Amsterdam, stond onder leiding van Anton Winterink en was direct ondergeschikt aan Konstantin Jefremov, alias Kent, een Russische spion die in België woonde en de leiding had over groep-Kent.⁷ Het gehele netwerk had zijn naam te danken aan de Duitse inlichtingendiensten, de *Abwehr* (het leger) en de *Geheime Staatspolizei* (Gestapo).⁸ Deze zagen de 'zenders' als 'muziekdozen' en de telegrafisten als 'Musiker' of 'Pianisten'. Het geheel van musici werd een 'Kapelle' (orkest) genoemd, terwijl 'rote' werd toegevoegd omdat de berichten allemaal naar Moskou gericht waren. Volgens de Britse historicus Dallin zagen de Duitse autoriteiten het netwerk als 'a group of able instrumentalists led by a talented conductor.'⁹

Dat de activiteiten van de *Rote Kapelle* ingepast kunnen worden in het concept burgerlijk verzet, lijkt in eerste instantie opvallend, aangezien de *Rote Kapelle* werd gerund door de Sovjet-Unie en dit dan ook gepland was. Dit staat haaks op Sémelins definitie van civiel verzet, waarin hij de nadruk legt op de spontaniteit van het verzet. Bij nadere bestudering van de *Rote Kapelle* valt echter op, zoals ook in de verschillende hoofdstukken zal blijken, dat er, hoewel de *Rote Kapelle* werd georkestreerd door de Sovjet-Unie, in grote mate sprake was van improvisatie en tot op zekere hoogte ook incompetentie en/of kneuterigheid van de *Rote Kapelle* en haar Russische contactpersonen. Zo was het voor de organisatie, zeker in de eerste jaren, behelpen met de

---

⁶ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 30.

⁷ Central Intelligence Agency (CIA), *The Rote Kapelle. The CIA's History of Soviet Intelligence and Espionage Networks in Western Europe, 1936-1945* (Washington D.C. 1979) 59; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), ARCH02008, Collectie Cees Wiebes, 8, 40, SRH-380: Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich), 1951, 9-10.

⁸ Manfred Roeder stelt dat de naam *Rote Kapelle* is bedacht door de *Abwehr* en niet door de Gestapo, aangezien de *Abwehr* het onderzoek naar de groep zou hebben geleid en de Gestapo slechts zou hebben geïnformeerd over haar bevindingen. Bovendien, zo stelt Roeder, had alleen de *Abwehr* aan het begin van de oorlog de technische mogelijkheden om vijandige radiostations te lokaliseren. Zie hiervoor: Central Intelligence Agency (CIA), *Review Die Rote Kapelle (Europaeische Spionage) (The Red Orchestra – European Espionage) by General Judge Dr. Manfred Roeder*, 2 via:

http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/1705143/ROEDER,%20MANFRED_0014.pdf; en Roeder, *Die Rote Kapelle*, 8-9.

⁹ David J. Dallin, *Soviet Espionage* (New Haven en Londen 1964) 152; Hans Coppi, 'Die "Rote Kapelle" im Spannungsfeld von Widerstand und nachrichtendienstlicher Tätigkeit. Der Trepper-Report vom Juni 1943', in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* vol. 44, nr. 3 (1996) 431-458, 431; en Walter Schellenberg, *Aufzeichnungen. Die Memoiren des letzten Geheimdienstchefs unter Hitler* (Wiesbaden en München 1979) 249.

aantallen beschikbare radio's en personen die deze konden bedienen: beide waren er onvoldoende. Bovendien werden bijvoorbeeld de echte namen en adressen van de leden van de groep via radiocontact verstuurd. Hoewel dit versleuteld gebeurde, was dit natuurlijk vragen om problemen.¹⁰

Hoewel ook over deze *Rote Kapelle* het nodige bekend is en hierover diverse literatuur verschenen is, is het beeld van de *Rote Kapelle* nog absoluut niet compleet.¹¹ Dit geldt zeker voor de Nederlandse tak van het netwerk, die opereerde onder codenaam 'Hilda.'¹² Veel van de (recent) verschenen literatuur heeft betrekking op de Duitse groepen van de *Rote Kapelle* – met name de groep-Schulze-Boysen¹³ en de groep-Harnack¹⁴ – die vanuit het hart van het Derde Rijk, Berlijn, informatie doorspeelden. Hoewel deze monografieën terloops ook de overige groepen noemen en ook (indirect) informatie over andere groepen geven, zijn deze werken haast biografisch en is er relatief weinig aandacht voor bijvoorbeeld de Amsterdamse groep-Hilda.

Problematisch aan de literatuur is bovendien dat deze in meerdere gevallen vrij gedateerd is. W.F. Flickes *Spionagegruppe Rote Kapelle*,¹⁵ bijvoorbeeld, stamt al uit 1954, terwijl ook Gilles Perraults *Die Rote Kapelle* al in 1973 in een Nederlandse vertaling is verschenen.¹⁶ Beide auteurs maken bovendien gebruik van obscure, niet specifiek benoemde bronnen en hanteren geen notenapparaat. Dit maakt het nagaan van hun informatie natuurlijk uiterst gecompliceerd. Deze werken zullen om deze redenen dan ook met de grootst mogelijke voorzichtigheid worden gebruikt en liever gemeden.

Ondanks deze problemen is het verhaal van de *Rote Kapelle*, in Nederland specifiek, uiterst interessant. Het betreft immers een spionagedienst die, zeker in het geval van de Duitse *Rote Kapelle*-groepen, te zien is als meer dan een verzetsbeweging. De Duitse leden van de *Rote Kapelle* spioneerden immers tegen hun eigen rechtmatige regering, en niet zoals dat in bijvoorbeeld Nederland het geval was tegen een bezettingsmacht. Hiermee laveerde de *Rote Kapelle* in Duitsland tussen het steunen van de geallieerden en landverraad, zeker vanuit het oogpunt van de nazis. Vanuit deze discussie alleen al is de *Rote Kapelle* het onderzoeken waard. In deze scriptie zal aan de

---

¹⁰ Anne Nelson, *Red Orchestra. The story of the Berlin underground and the circle of friends who resisted Hitler* (New York 2009) 221-226.

¹¹ Hans Coppi, Jürgen Danyel en Johannes Tuchel (eds.), *Die Rote Kapelle im Widerstand gegen den Nationalsozialismus* (Berlijn 1994); Alexander S. Blank en Julius Mader, *Rote Kapelle gegen Hitler* (Berlijn 1979); Central Intelligence Agency (CIA), *The Rote Kapelle. The CIA's History of Soviet Intelligence and Espionage Networks in Western Europe, 1936-1945* (Washington 1979).

¹² CIA, *The Rote Kapelle*, 67.

¹³ Zie bijvoorbeeld: Anne Nelson, *Red Orchestra. The story of the Berlin underground and the circle of friends who resisted Hitler* (New York 2009).

¹⁴ Zie bijvoorbeeld: Shareen Blair Brysac, *Resisting Hitler: Mildred Harnack and the Red Orchestra* (Oxford 2000).

¹⁵ W.F. Flicke, *Spionagegruppe Rote Kapelle* (Kreuzlingen 1954).

¹⁶ Gilles Perrault, *Die Rote Kapelle. De geschiedenis van Het Rode Orkest. De spionage-organisatie die een beslissende rol speelde in de nederlaag van nazi-Duitsland* (Baarn 1973)

discussie omtrent landverraad echter geen aandacht worden besteed, maar zal worden gekeken naar de effectiviteit van de Nederlandse *Rote Kapelle*-groep. Omdat deze Nederlandse groep zich immers tegen de Duitse bezetter verzette, past zij hiermee minder in het debat omtrent landverraad dan de Duitse groepen die in het genoemde debat centraal staan. Groep-Hilda zal in de bredere discussie omtrent de effectiviteit van verzet in oorlogstijd als *casestudy* fungeren.

Zoals Sémelin in zijn studie *Unarmed against Hitler* al stelde, is de effectiviteit van een verzetsgroep op verschillende manieren uit te drukken. Hierbij noemt hij het militaire en politieke belang van het verzet. Historici die het militaire belang van verzet benadrukken, zien hierbij al het verzet vanuit een militair perspectief, terwijl de historici die het politieke belang van verzet benadrukken wijzen op het onderuithalen van de legitimiteit van de bezetter als doel.¹⁷ Door te stellen dat deze, en andere, verklaringen en analyses van verzet tekort schieten, omdat ze slechts een deel van het verhaal vertellen, geeft Sémelin dus ook aan dat er meer is dan militaire effectiviteit alleen waaraan de effectiviteit van een verzetsgroep kan worden 'gemeten.' In dit stuk zullen dan ook verschillende vormen van effectiviteit worden onderzocht en zal tegelijkertijd worden getracht het hiaat in de geschiedschrijving over de Nederlandse *Rote Kapelle* te vullen.

Om de effectiviteit van de *Rote Kapelle* in Nederland te kunnen duiden, zal allereerst worden gekeken naar de organisatie van groep-Hilda. Hierbij zullen de personen die deel uitmaakten van de groep, de organisatiestructuur, de contacten met andere verzetsgroepen en de modus operandi van de groep worden besproken.

In het tweede hoofdstuk zullen vervolgens de contacten met Moskou uiteen worden gezet. Hierbij zal gekeken worden naar het onderhouden van het contact tussen Amsterdam en Moskou, de informatie die werd doorgespeeld door groep-Hilda en naar de contacten/informanten van de groep.

Het derde hoofdstuk, tot slot, zal de reactie van de bezetter op het bestaan van en de activiteiten van de *Rote Kapelle* in Nederland beslaan. Hierbij zal de aandacht uitgaan naar de repressie van het verzet, het oprollen van groep-Hilda en het *Funkspiel Rote Kapelle* dat door de Duitsers werd geïnitieerd en waarbij zij het netwerk van de opgepakte Sovjet-agenten overnamen om valse informatie door te sturen naar Moskou.

Behalve van zoveel mogelijk en recente literatuur zal gebruik gemaakt maken van bronnen met betrekking tot de *Rote Kapelle*. In het beschikbare bronnenmateriaal ligt tevens een mogelijke oorzaak voor het hiaat in de geschiedschrijving omtrent dit thema. Omdat het hier een spionageorganisatie betreft die, vanzelfsprekend, wordt gekenmerkt door haar geheime karakter zal de organisatie an sich, in de bezette gebieden, dan ook zo min mogelijk sporen (op papier) hebben willen nalaten. Hiermee zou zij zichzelf immers alleen maar onnodig in gevaar brengen.

---

¹⁷ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 25.

Dit is terug te zien in de Nederlandse archieven over de *Rote Kapelle*, waarin slechts zeer weinig materiaal over de *Rote Kapelle* in Nederland beschikbaar is. Zo heeft het NIOD. Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD) wel een archief en een knipselmap over de *Rote Kapelle*, maar is hierin geen enkel document uit de oorlogsjaren te vinden.¹⁸ Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), dat de archieven van de Communistische Partij Nederland (CPN) beheert, komt al iets dichterbij de oorlogstijd, aangezien hier een vertaald rapport van de Duitse inlichtingendienst over de *Rote Kapelle* te vinden is. Ook hier zijn echter geen documenten over de *Rote Kapelle* uit oorlogstijd beschikbaar.¹⁹

Om deze dunne spoeling aan bronnen uit te breiden, wordt in dit onderzoek – naast uiteraard zo recent mogelijke secundaire werken over de *Rote Kapelle* en Sovjet-spionage – met name gebruik gemaakt van documenten die door de geallieerden (in dit geval de Verenigde Staten en Groot-Brittannië) na de oorlog zijn opgesteld over de *Rote Kapelle*. Hierbij moet onder meer gedacht worden aan interne CIA-rapporten over leden van de *Rote Kapelle*, correspondentie tussen diverse inlichtingeninstanties aangaande de *Rote Kapelle*, interviews met oud-leden van de *Rote Kapelle* en interviews met ambtenaren en rechters naar aanleiding van hun rol in de uiteindelijke ontmanteling van het spionagenetwerk.²⁰ Hierbij moet natuurlijk altijd in het achterhoofd worden gehouden dat diegenen die zijn geïnterviewd of terecht stonden hun eigen aandeel, of het aandeel van hun organisatie, enigszins kunnen hebben verdraaid om hun eigen positie te verbeteren.²¹ Ook hier betreft het dus naoorlogse bronnen.

Tot slot is het natuurlijk zo dat door deze bronnen een eenzijdig, te weten Anglo-Amerikaans, perspectief geschetst kan worden. Duits archiefmateriaal is echter niet beschikbaar, aangezien de

---

¹⁸ Op het NIOD zijn twee archieven beschikbaar die betrekking hebben op de *Rote Kapelle*. Het eerste archief bestaat uit een ongedateerd opstel (a1) en fotokopieën van een aantal verklaringen voor en correspondentie met verschillende instanties omtrent het lot van Nederlandse *Rote Kapelle*-leden (a2): NIOD. Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies (NIOD), 249-0690A, Collectie – Rote Kapelle, Die. Het tweede archief bestaat uit diverse artikelen uit kranten en tijdschriften die gaan over de *Rote Kapelle*: NIOD, KB II Knipselcollectie zaken, 719, Die Rote Kapelle.

¹⁹ Op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) is in de Collectie Cees Wiebes één stuk over de *Rote Kapelle* te vinden, te weten het 'Final Report on the Rote Kapelle Case', dat in 1951 is vertaald vanuit het Duits. Onduidelijk is echter wanneer het Duitse rapport precies is opgesteld, de inhoud en woordkeuze doet vermoeden dat dit tijdens de oorlog was (Bijvoorbeeld 'extensive efforts are being made to arrest the fugitives,' p. 10). Zie: IISG, ARCH02008, Collectie Cees Wiebes, 8, 40, *SRH-380: Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 1951.

²⁰ Deze stukken zijn afkomstig uit: het IISG-Archief Cees Wiebes; het digitale en publiek toegankelijke CIA-Archief, raadpleegbaar via: <http://www.foia.cia.gov/>; het digitale en publiek toegankelijke *The National Archives* (Kew, Groot-Brittannië), raadpleegbaar via: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/SearchUI/details/C11439400>.

²¹ Dit geldt onder meer voor de leden van het *Sonderkommando Rote Kapelle*, hierin in het derde hoofdstuk meer. Zie: CIA, *Dispatch EGMA-44213*, 17 augustus 1959, 1, via: http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/1705143/PANNWITZ,%20HEINZ%20%20VOL.%200041.pdf.

meeste *Gestapo*- en *Abwehr*-dossiers zijn vernietigd of vermist.²² Doordat steeds meer informatie beschikbaar wordt, is het niet ondenkbaar dat in Russische archieven materiaal beschikbaar is over de *Rote Kapelle*. Dit geldt in ieder geval voor de Duitse *Rote Kapelle*-groepen, maar het is aannemelijk dat ook over groep-Hilda archiefmateriaal beschikbaar is over bijvoorbeeld de directe contacten met Moskou, transcripties van de contacten en de doorgestuurde informatie.²³ Onderzoek doen in Russische archieven zou het onderzoek naar de *Rote Kapelle* in het algemeen en groep-Hilda specifiek dan ook naar een hoger plan kunnen tillen.

Hoofdstuk 1: De *Rote Kapelle* in Nederland

De Nederlandse groep van de *Rote Kapelle*, codenaam Hilda, opereerde vanuit Amsterdam. Zij was vanaf eind 1940 actief en werd geleid door de Nederlander Anton (of Antonie) Winterink, schuilnamen 'Tino' en 'Tibo.' Dit verklaart waarom de groep-Hilda in de (Engelstalige) literatuur ook wel als groep-Tino of -Tibo te boek staat.²⁴ Naast Winterink bestond groep-Hilda, aldus een CIA-rapport uit 1948, uit vijfendertig leden die verschillende taken hadden.²⁵ In ditzelfde rapport wordt ook gesteld dat bij hen, de CIA, slechts weinig bekend is over onder meer groep-Hilda en dat 'information so far available on personalities formerly connected with the GILBERT, KENT, BORDO [*Rote Kapelle*-groepen in respectievelijk Frankrijk en België] and TINO organization, especially needs to be supplemented.'²⁶

Dat er over oud-leden van de *Rote Kapelle* zo weinig bekend is, is niet verwonderlijk. Het betreft immers een spionagegroep. Een verklarende factor hiervoor is ook de homogenisering van het collectieve Nederlandse verzetsgeheugen na de oorlog. Enerzijds werd de mythe van een algeheel Nederlands verzet gecreëerd. Hierin was geen plaats voor speciale groepen en statussen en

---

²² Coppi, 'Die "Rote Kapelle" im Spannungsfeld', 433. Hiernaast heeft *National Archives* te Washington (Verenigde Staten) nog de zogeheten 'The Heinrich Himmler Collection' in haar bezit. Dit archief bestaat uit materiaal van de *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA), maar is helaas niet digitaal beschikbaar.

²³ Boris Chawkin, Hans Coppi en Juri Zorja schreven over Russisch bronnenmateriaal over de *Rote Kapelle* een artikel, waarin zij beschrijven dat er en wat voor archiefmateriaal over de *Rote Kapelle* in verschillende Russische archieven beschikbaar is. Zij hebben zich in hun artikel en zoektocht beperkt tot archiefmateriaal over de Duitse *Rote Kapelle*-groepen, maar het is aannemelijk dat er in Russische archieven ook materiaal over groep-Hilda te vinden is: Boris Chawkin, Hans Coppi en Juri Zorja, 'Russische Quellen zur Roten Kapelle', in: Hans Coppi, Jürgen Danyel en Johannes Tuchel (eds.), *Die Rote Kapelle im Widerstand gegen Nationalsozialismus* (Berlijn 1994) 104-111.

²⁴ In de literatuur en bronnen worden verschillende spellingen van Winterinks naam gebruikt. Zo wordt in de correspondentie aanwezig in het NIOD-archief Antonie Winterink gehanteerd; wordt in CIA-rapporten en CIA-publicaties Anton Winterink en Wintering gebruikt; en schrijft V.E. Tarrant over Winterinck.

²⁵ CIA, *Summary Report of Investigation; Subject Rote Kapelle (Red Orchestra)*, 13 mei 1948, 3-4, via: http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/1705143/ROEDER,%20MANFRED_0007.pdf.

²⁶ CIA, *Summary Report of Investigation; Subject Rote Kapelle (Red Orchestra)*, 6.

werden dus onder meer de communisten, studenten en knokploegen gelijkgesteld. Anderzijds is er in de naoorlogse jaren een andere trend waarneembaar van individuen die niet voor hun verzetsdaden uit wilden komen omdat zij deze bijvoorbeeld vanzelfsprekend of onbelangrijk achtten.²⁷

In het geval van de *Rote Kapelle* moet er hierbij op worden gewezen dat het er voor communisten in Europa, en dus ook voor communistische verzetsmensen van linkse verzetsorganisaties als de *Rote Kapelle*, in de naoorlogse jaren door het uitbreken van de Koude Oorlog niet eenvoudiger op werd. De CIA concludeerde dan ook naar aanleiding van ondervragingen van en rechtszaken tegen oud-leden van de *Rote Kapelle* in Berlijn dat deze er alles aan deden 'to conceal the true nature of their former activities, i.e. participation in an espionage net in the service of Soviet Russia, and to pretend instead that they were former members of a pro-allied German resistance movement.'²⁸ Hoewel dit citaat betrekking heeft op de Berlijnse *Rote Kapelle*-groepen, ligt het voor de hand dat er ook in Nederland mensen zijn die hun verzetsactiviteiten bij een dergelijke groep liever voor zich hielden. Bovendien waren sommige Sovjet-spionnen naar alle waarschijnlijkheid ook na de Tweede Wereldoorlog nog actief als spion voor de Sovjet-Unie. Hoewel hier geen harde bewijzen voor zijn, is dit zeer aannemelijk, aldus het samenvattende CIA-rapport over de *Rote Kapelle*. Er heeft immers geen verandering van de status van deze personen als geheim agenten van de Sovjet-Unie plaatsgevonden.²⁹ Na de Tweede Wereldoorlog volgde bovendien al snel de Koude Oorlog, waardoor de communisten in Nederland, de CPN voorop, weer in hun vooroorlogse positie van 'volstreekte politieke afzondering, met alle daarbij behorende kenmerken' belandden.³⁰ Dit isolement wist de CPN pas in de periode tussen 1959 en 1973 voorzichtig te doorbreken.³¹

Hoewel de documentatie over de verschillende groepen van de *Rote Kapelle* dus hoogstwaarschijnlijk incompleet is, zal in het volgende deel aan de hand van de beschikbare bronnen de groep-Hilda worden behandeld. Hierbij zullen de personen van wie bekend is dat zij deel uitmaakten van de *Rote Kapelle* in Nederland (en daarbuiten, voorzover relevant) gebruikt worden om de organisatiestructuur te bespreken. Dit is interessant voor het effectiviteitsvraagstuk, aangezien er naast militaire effectiviteit, zoals eerder al gesteld, natuurlijk ook andere aspecten zijn waaraan de effectiviteit van een verzetsgroep kan worden getoetst. Hiervan is de organisatorische effectiviteit er één. Tevens zal in dit hoofdstuk de *modus operandi* van de groep worden toegelicht.

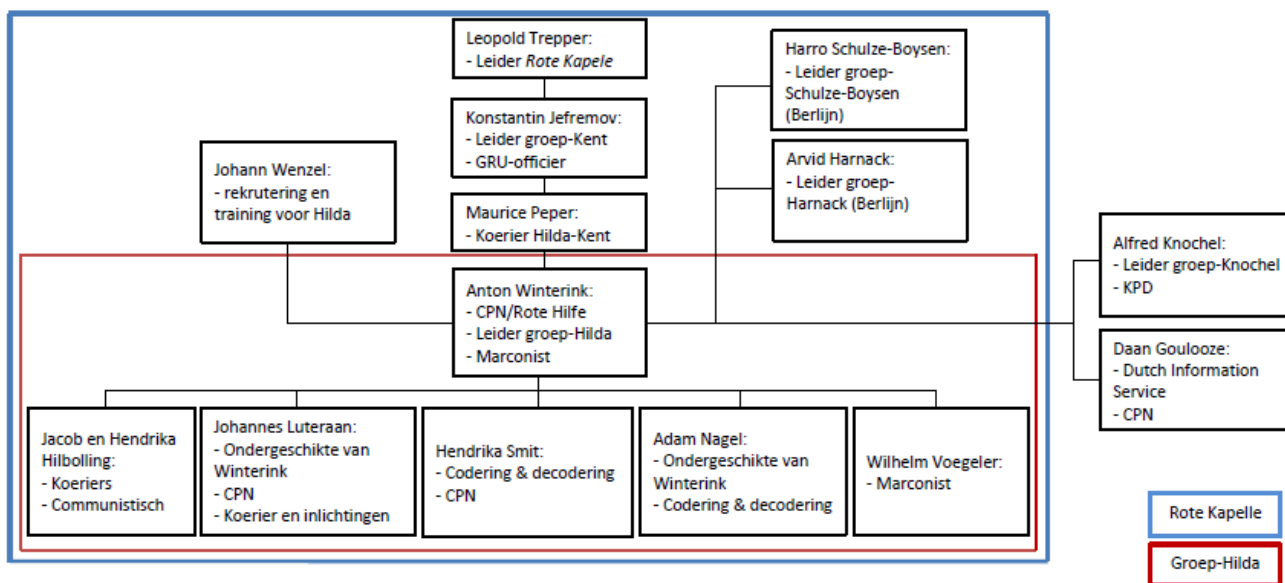
²⁷ Pieter Lagrou, 'The politics of memory. Resistance as a collective Myth in post-war France, Belgium and the Netherlands, 1945-1965', *European Review* vol. 11, nr. 4, (2003) 527-550, 534-536.

²⁸ CIA, *Summary Report of Investigation; Subject Rote Kapelle (Red Orchestra)*, 2.

²⁹ CIA, *Summary Report of Investigation; Subject Rote Kapelle (Red Orchestra)*, 7.

³⁰ Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) 210-211.

³¹ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 210-211.

Figuur 1: Schematische weergave van de groep-Hilda en haar belangrijkste contacten, voor zover namen bekend zijn.³²

De groep-Hilda werd, zoals hierboven vermeld, geleid door Anton Winterink. Winterink werd op 5 november 1914 geboren in Arnhem, was geruime tijd lid van de Communistische Internationale (Comintern) en werd in 1939 door de GRU (*Glavno Razvedyvatelno Upravlenie*, de militaire inlichtingendienst van het Rode Leger) aangewezen als hoofd van de te vormen *Rote Kapelle*-groep in Nederland.³³ Hiervoor werd Winterink eind 1938 door Johannes Wenzel benaderd en werd hij in Brussel door Johann Wenzel, alias ‘Hermann,’ opgeleid als ‘telegrafist’ (*W/T-operator*). Wenzel, een communistische Duitse vluchteling uit Danzig (het huidige Gdansk, Polen) die zich in Brussel had gevestigd, fungeerde hierbij als tussenpersoon tussen de Sovjets en de (potentiële) rekruten in Nederland. Hij leidde rekruten op voor het netwerk dat door de GRU-officier Konstantin Jefremov in België en Nederland werd opgezet om militaire, politieke en economische inlichtingen te verzamelen.³⁴

Winterink was dus een communist die zich in dienst stelde van de Sovjet-Unie. Hij gaf hiervoor zijn werk bij de *Rote Hilfe* (Rode Hulp) op. De connecties die Winterink bij deze organisatie vormde – die zich in het grensgebied bezig hield met de smokkel van antifascistische en communistische vluchtelingen vanuit Duitsland naar Nederland en waarbij Winterink te helpen vluchtelingen selecteerde³⁵ – waren enige tijd later van grote waarde voor het functioneren van groep-Hilda. Dit zal later toegelicht worden.

³² Deze figuur is samengesteld op basis van verschillende informatiebronnen: CIA, *The Rote Kapelle*, 63; NA, *The Case of the “Rote Kapelle”. Part III (A-L)*; Blank en Mader, *Rote Kapelle gegen Hitler*, 309; IISG, Collectie Cees Wiebes, *SRH-380: Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 7 en 9-10.

³³ V.E. Tarrant, *The Red Orchestra. The Soviet Spy Network Inside Nazi Europe* (Londen 1998) 45.

³⁴ CIA, *The Rote Kapelle*, 65-66.

³⁵ Ger Harmsen, *Rondom Daan Goulooze. Uit het leven van kommunisten* (Nijmegen 1980) 112.

Adam Nagel, alias 'Velo,' wordt gezien als de tweede man van groep-Hilda en assisteerde Winterink. Hij was in juni 1939 gerekruteerd om voor Wenzel in België te werken en was ook door hem getraind in het coderen en decoderen van berichten. Eind 1940 keerde Nagel terug naar Amsterdam om Winterink te assisteren.³⁶ Begin 1942 liep de samenwerking tussen Nagel en Winterink echter spaak, doordat ze het niet eens waren over de 'operating procedures' en de rol die Nagel in 'Hilda' diende te spelen. Nagel stelde dat hij Winterinks gelijke was en dat ze de groep samen moesten leiden, maar Winterink wilde de autoriteit die hij vanuit de Sovjet-Unie had verkregen niet delen. De twee gingen uit elkaar en werkten vanaf nu onafhankelijk van elkaar, uiteindelijk met instemming vanuit de Sovjet-Unie. Winterink moest hierbij echter wel communicatiediensten blijven verzorgen voor Nagel. Er was dus geen sprake van een algehele scheiding.³⁷

Als opvolger van Nagel benaderde Winterink in het voorjaar van 1942 Johannes Luteraan, alias Karel. Luteraan was lid van de CPN en zou Winterink al hebben gekend vanuit de *Rote Hilfe*.³⁸ Dit laatste ontkende Luteraan echter in een geschreven verklaring aan de Nederlandse Missie tot Opsporing van Vermiste Personen uit de Bezettingstijd die hij op 2 februari 1951 opstelde. Hierin stelt hij het volgende:

'Ik heb de Heer Winterink, die mij bekend is onder de naam Winter, ontmoet in de winter van het jaar 1941. De Heer Winterink was destijds bezig met de organisatie van een berichtendienst en heeft mij na enige tijd verzocht als koerier daarvoor te willen fungeren, hetgeen ik heb gedaan en om te helpen bij het verzamelen van inlichtingen, hetgeen ik heb gedaan.'³⁹

Volgens zijn verklaring fungeerde Luteraan dus als koerier in het netwerk en verzamelde hij inlichtingen.

Ook het echtpaar Jacob Hilbolling en Hendrika Hilbolling (meisjesnaam Voogd) verzamelde inlichtingen en vervulde koeriersdiensten voor de groep-Hilda.⁴⁰ Hierbij waren zij vooral tussenpersonen tussen Winterink en een vertegenwoordiger, c.q. koerier, van de Belgische *Rote Kapelle*-groep Kent, Maurice Peper, aliassen Wasserman en Holländer.⁴¹ Zoals blijkt uit de verklaring die Maria Theresia van Munster-van Oostvoorne aflegde, die na de arrestatie van het echtpaar

---

³⁶ Ger Harmsen, *Rondom Daan Goulooze*, 162; CIA, *The Rote Kapelle*, 58-59.

³⁷ CIA, *The Rote Kapelle*, 58-59 en 66-67.

³⁸ The National Archives (Kew, Groot-Brittannië; NA), KV, Records of the Security Service, 3/350, *The Case of the "Rote Kapelle". Part III (A-L)*, 1949, L9, via: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/SearchUI/details/C11439400?uri=C11439400>; en IISG, Collectie Cees Wiebes, *SRH-380: Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 10.

³⁹ NIOD, Dossier – Rote Kapelle, Die, A2, *Brief J. Luteraan aan Nederlandse Missie tot Opsporing van Vermiste Personen uit de Bezettingstijd*, 2 februari 1951, 1.

⁴⁰ Alexander S. Blank en Julius Mader, *Rote Kapelle gegen Hitler* (Berlijn 1979) 309.

⁴¹ IISG, Collectie Cees Wiebes, *SRH-380: Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 7; NA, *The Case of the "Rote Kapelle". Part III (A-L)*, H17-H18.

Hilbolling intrek nam in hun huis, was het echtpaar communistisch: ‘Waarschijnlijk was de Heer Winterink gearresteerd wegens communistische propagandamateriaal, dat in zijn huis werd aangetroffen. Bij het schoonmaken van de zolder trof ik ook nog stapels communistische lectuur aan.’⁴² Naast hun koeriers- en inlichtingendiensten zorgden de Hilbollings ook voor een schuiladres voor Winterink en hadden zij waarschijnlijk Winterinks zender in hun huis.⁴³

Naast Winterink en Nagel beschikte groep-Hilda over ten minste nog één marconist: Wilhelm Voegeler, alias Jan. Ook hij was door Wenzel opgeleid.⁴⁴ Het is aannemelijk dat de groep naast de genoemde marconisten meer marconisten tot haar beschikking had, aangezien de groep zes à zeven zenders in haar bezit had.⁴⁵ Dit laatste zou immers vrij onnodig zijn, als in de groep niet ten minste een gelijk aantal marconisten aanwezig was. Voordat marconisten hun berichten konden versturen, moesten deze gecodeerd worden. Dit was de taak van Hendrika Smith, meisjesnaam Hendrika van Etten, alias Van Ryk. Ook zij was lid van de CPN.⁴⁶

Naast deze interne leden van groep-Hilda, had de groep ook contacten met andere organisaties. Hierbij waren Johann Wenzel, Alfred Knochel en Daniel Goulooze hun belangrijkste contactpersonen. De voormalig functionaris van de *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD) en functionaris van de Comintern te Brussel, Johann Wenzel, aliassen Hermann en Professor, leidde marconisten op en gaf technische steun aan de groep-Hilda, zoals ook naar voren is gekomen in de beschrijvingen van de leden van de groep.⁴⁷

Alfred Knochel en Daniel Goulooze waren de leiders van twee andere verzetsgroepen. Knochels groep Duitse communisten voerde spionage uit in Duitsland, terwijl Goulooze, alias Daan, de *Dutch Information Service* leidde. Dit was een Nederlandse inlichtingendienst die, net als de *Rote Kapelle*, Moskou van informatie voorzag. Knochel leverde informatie aan de groep-Hilda, die deze vervolgens naar Moskou seinde. Goulooze daarentegen rekruteerde verschillende personen voor de *Rote Kapelle*, vanuit zijn connecties in de CPN.⁴⁸

Als we het voorgaande vanuit het effectiviteitsvraagstuk analyseren, valt een aantal zaken op. Allereerst lijkt het erop dat groep-Hilda uitsluitend uit communisten bestond. De CIA concludeert dan ook dat ‘most, but not all, of the key figures in the Rote Kapelle were ardent Communists.’⁴⁹ Dit

---

⁴² NIOD, Dossier – Rote Kapelle, Die, A2, *Verklaring van Maria Cunera Theresia van Munster-van Oostvoorne aan het Ministerie van Sociale Zaken*, 23-03-1948, Den Haag.

⁴³ NA, *The Case of the “Rote Kapelle”. Part III (A-L)*, H18.

⁴⁴ Harmsen, *Rondom Daan Goulooze*, 162; IISG, Collectie Cees Wiebes, *SRH-380: Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 10.

⁴⁵ CIA, *Summary Report of Investigation; Subject Rote Kapelle (Red Orchestra)*, 4.

⁴⁶ Blank en Mader, *Rote Kapelle gegen Hitler*, 309; IISG, Collectie Cees Wiebes, *SRH-380: Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 10.

⁴⁷ Roeder, *Die Rote Kapelle*, 31; CIA, *The Rote Kapelle*, 65-66.

⁴⁸ CIA, *The Rote Kapelle*, 69-72.

⁴⁹ *Ibidem*, 243.

bevestigt twee opvattingen over het (communistische) verzet in de Tweede Wereldoorlog. Ten eerste wordt de opvatting dat het verzet in grote lijnen is gebaseerd op de vooroorlogse contacten, die door de Nederlandse socioloog A.A. Klumper worden weergegeven met de term 'primaire relaties,' door groep-Hilda bevestigd.⁵⁰ Veel leden werden immers vanuit de vooroorlogse netwerken van de CPN gerekruteerd en ook internationaal kenden verschillende communisten elkaar al vanuit bijvoorbeeld de Comintern. Volgens het *Summary Report of Investigation* van de CIA was de meerderheid van de telegrafisten bovendien voormalig zeeman in de Nederlandse koopvaardijvloot.⁵¹ Hoewel deze bron moeilijk te verifiëren is en het de enige bron is waarin dit expliciet wordt vermeld, is het niet ondenkbaar dat zeelui zich bij de *Rote Kapelle* voegden en dat de *Rote Kapelle* zich tot zeelui wendde voor rekruten. Zeelieden maken immers veelvuldig gebruik van radiocommunicatie, waardoor zij hierin al enige ervaring hadden die de groep-Hilda goed kon gebruiken. Hoewel dit dus in slechts één bron ter sprake komt, onderschrijft dit wel het belang van vooroorlogse organisatievormen voor het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁵²

Ten tweede kan het 'exclusief' communistische karakter van de *Rote Kapelle* worden teruggevoerd op het geïsoleerde karakter, door tegenstanders zelfs als 'geïsoleerde afwijking' gezien,⁵³ van de communistische beweging in Nederland ten tijde van het interbellum en de oorlog. Zij vormden dan ook een eigen minizuul in het zowel politiek als ook maatschappelijk verzuilde Nederland.⁵⁴ Dit is tot op zekere hoogte vergelijkbaar met de positie van de nationaalsocialisten en fascistten, extreemrechts, in Nederland. Deze ideologie(ën) werden door de gevestigde politieke partijen en stromingen als on-Nederlands en 'potentiële landverraders' beschouwd en om deze redenen politiek en sociaal geïsoleerd.⁵⁵ Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1937, waarbij de NSB onder meer door haar radicalere standpunten zakte van 7,94% (1935) naar 4,21% van de stemmen,⁵⁶ stelde algemeen secretaris Van Geelkerken op een vergadering van de partij dan ook: 'De mensen willen ons niet.'⁵⁷ Dit komt ook naar voren in de herinneringen van een voormalig lid van de Nationale Jeugdstorm. Dit lid verklaarde:

---

⁵⁰ A.A. Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet '40-'45. Ideëel concept getoetst aan historische werkelijkheid* (Tilburg 1983), 299-304.

⁵¹ CIA, *Summary Report of Investigation; Subject Rote Kapelle (Red Orchestra)*, 3-4.

⁵² Het belang van vooroorlogse organisatievormen wordt onder meer besproken in: Bob de Graaff en Lidwien Marcus, *Kinderwagens en korsetten. Een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van vrouwen in het verzet 1940-1945* (Amsterdam 1980) 95-99; Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet*, 299-304.

⁵³ Vossen, *Vrij Vissen in het Vondelpark*, 163.

⁵⁴ In Koen Vossen is te lezen hoe 'links' door de Centrale Inlichtingendienst in de gaten werd gehouden, omdat zij als 'gevaarlijk' werden gezien door politiek en samenleving: Vossen, *Vrij Vissen in het Vondelpark*, 148; zie ook: Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010) 83 en 86-87.

⁵⁵ Remieg Aerts (ed.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 229.

⁵⁶ Aerts, *Land van kleine gebaren*, 218-219; Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 184-190.

⁵⁷ Zoals geciteerd in: Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 186.

‘langzaam maar zeker begon ons gezin te vervreemden van de wereld buiten de NSB. het openlijk lidmaatschap van mijn ouders, de sterke mate waarin hun leven (naast de godsdienst) door politiek bepaald werd en de groeiende politieke polarisatie, waren factoren die ertoe bijdroegen dat we door steeds meer mensen gemeden werden. ... De kennissenkring van mijn ouders bestond na enige jaren alleen nog maar uit NSB'ers.’⁵⁸

Dit isolement van de NSB zette zich voort tijdens de Duitse bezetting. In de beginperiode van de bezetting was verzet immers hoofdzakelijk tegen NSB'ers gericht en was dit veel minder pertinent anti-Duits dan je zou kunnen verwachten.⁵⁹

Vergelijkbaar met de NSB, verkeerden ook de Nederlandse communisten in een sociaal en politiek isolement. Onder hen groeide, net als bij de NSB vanaf 1936-1937, het ‘wij-gevoel’ doordat de ‘burgerlijke samenleving’ hen als collectief, ondubbelzinnig afwees en zij dus alleen nog met een kleine groep ‘lotgenoten’ in aanraking kwamen.⁶⁰ Dat de *Rote Kapelle* dan ook (hoofdzakelijk) uit communisten bestond, is niet verwonderlijk. Voor de groep-Hilda kan dit echter wel als beperkende factor worden gezien. Doordat de communisten zich klaarblijkelijk niet effectief genoeg binnen de samenleving wisten te manifesteren, waren zij immers aangewezen op haar eigen, qua aantal geringe, gelederen voor haar verzetsorganisaties.⁶¹ Dit gold zowel voor mogelijke rekruten voor de groep-Hilda, alsmede voor (indirecte) diensten ten behoeve van organisaties als de *Rote Kapelle*. Hierbij moet bijvoorbeeld gedacht worden aan het verlenen van onderdak aan verzetsmensen.

Aangezien de communisten ook hiervoor aangewezen waren op de eigen gelederen, was de groep-Hilda voor haar onderduikadressen afhankelijk van andere communisten of linkse sympathisanten. Dit werd versterkt door het ultieme doel dat de *Rote Kapelle* had. Volgens de Duitse *Generalrichter* Manfred Roeder, die onder het naziregime verantwoordelijk was voor de berechting van leden van de *Rote Kapelle*-groepen in Duitsland en later onder de naam ‘Othello’ informant werd voor de Amerikaanse inlichtingendiensten, had de groep als ultiem doel de schepping van een communistisch Europa. Dit bleek volgens Roeder uit de ondervragingen tijdens de processen van de *Rote Kapelle*-leden.⁶² Hierbij moet natuurlijk wel in het achterhoofd worden gehouden dat Roeder, die door één van de aangeklaagden, Adolf Grimme, als ‘einer der schlimmsten Verbrecher aus der

---

⁵⁸ Inge P. Spruit, *Onder de vleugels van de partij: Kind van de Führer. Levensverhaal van een Nederlandse ex-ss'er, opgetekend door Inge P. Spruit* (Bussum 1983) 40.

⁵⁹ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 164; Dick van Galen Last, ‘The Netherlands’, in: Bob Moore (ed.), *Resistance in Western Europe* (Oxford en New York 2000) 189-221, 193.

⁶⁰ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 196; Tabel 6 in Wielenga's *Nederland in de twintigste eeuw* ondersteund dit en laat zien dat de communisten (CPN en haar voorlopers SDP en CPH) een kleine, constante aanhang hadden tijdens de vooroorlogse Tweede Kamerverkiezingen: Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 90-91.

⁶¹ Bob de Graaff, ‘Collaboratie en verzet. Een vergelijkend perspectief’, in: J.P.B. Jonker (ed.), *Vijftig jaar na de inval: geschiedschrijving en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1985) 95-108, 99.

⁶² CIA, *Review Die Rote Kapelle (Europäische Spionage) (The Red Orchestra – European Espionage) by General Judge Dr. Manfred Roeder*, 2.

Schandjustiz jener Jahre' werd betiteld, deze personen zelf berechtte en er zelf dus ook van overtuigd was dat deze personen zich schuldig hadden gemaakt aan landverraad.⁶³ Ook in de jaren vijftig sprak Roeder nog over 'Verräter' als hij het over leden van de *Rote Kapelle* had.⁶⁴ Bovendien zegt Roeder dit met betrekking tot de Duitse groepen en niet op de groepen uit bijvoorbeeld België, Frankrijk en Nederland.

Hoewel Roeders verhaal dus de nazi-kant van het verhaal laat zien, en hierdoor dus met een korrel zout genomen dient te worden, blijkt echter wel uit de documentatie van Amerikaanse en Britse inlichtingendiensten dat de meeste leden van de *Rote Kapelle* communistisch waren.⁶⁵ Bovendien maakten diverse joden, onder meer Trepper en Goulooze, deel uit van de *Rote Kapelle*. Deze Joodse leden hadden 'an intense hatred for nazism.'⁶⁶ Ook voor de groep-Hilda gold dat zij bestond uit communisten. Er zijn geen Joodse leden van groep-Hilda bekend behalve Goulooze, een contactpersoon met een andere groep. Door hun politieke overtuiging hadden deze communisten (hoogstwaarschijnlijk) minder mogelijkheden om snel onder te kunnen duiken, dan wanneer zij zich effectief buiten de eigen gelederen hadden begeven en hier goede contacten hadden opgedaan. Ook in dit opzicht kan de vergelijking met de fascisten en nationaalsocialisten in Nederland getrokken worden.

Het geïsoleerde karakter bepaalde natuurlijk niet alleen de effectiviteit van de *Rote Kapelle*. Hierbij moet zeker ook gekeken worden naar de organisatorische effectiviteit. In het derde hoofdstuk, waar de tegenreactie van de Duitsers voorop staat, zal hier dieper op in worden gegaan. Tot nu toe kunnen over de organisatorische effectiviteit van de groep-Hilda enkele algemene zaken worden gezegd.

Allereerst zorgde de ruzie tussen Winterink en Nagel, die in de eerste maanden van 1942 plaatsvond, allerminst voor een goede sfeer binnen het netwerk. De Russische agenten waren dan ook terecht bang dat dit de effectiviteit van groep-Hilda zou aantasten.⁶⁷ Anderzijds was de communicatie binnen 'Hilda' goed en regelmatig. Zo werd er, door middel van koeriers en tussenpersonen, twee maal per week contact onderhouden met Jefremov en Wenzel in België, die op deze wijze orders konden geven.⁶⁸ Hiernaast kwamen orders per telegraaf over vanuit Moskou,

---

⁶³ Adolf Grimme, *Briefe* (Heidelberg 1967) 162; andere benamingen voor Roeder volgen uit ,ptx ruft Moskau. Die Geschichte des Spionageringes „Rote Kapelle“, en zijn onder meer: ‚Der Blutrichter Hitlers‘, ‚einer der blutigsten und grausamsten Verfolger deutscher Antifaschisten‘, ‚lediglich ein Gestapo-agent‘, en ‚ein Tier von einem Menschen, von einer Roheit, die unbeschreiblich ist‘ in: NIOD, KB II-719, Die Rote Kapelle, ptx ruft moskau. Die Geschichte des Spionageringes „Rote Kapelle.“ 7. Fortsetzung, Der Spiegel 8-07-1968, p. 60-61.

⁶⁴ Norbert Haase, *Das Reichskriegsgericht und der Widerstand gegen die nationalsozialistische Herrschaft* (Berlijn 1993) 100.

⁶⁵ CIA, *The Rote Kapelle*, 243.

⁶⁶ Ibidem, 244.

⁶⁷ Ibidem, 67.

⁶⁸ Tarrant, *The Red Orchestra*, 44.

zoals in het volgende hoofdstuk zal worden besproken. De koeriers legden hierbij, om minder op te vallen, grote afstanden af per fiets.⁶⁹

Op een iets abstracter niveau en kijkend naar wat niet bekend is van en over de groep-Hilda, blijkt dat zij haar organisatie vrij goed verborgen wist te houden. Zoals in het derde hoofdstuk zal blijken, had de organisatie immers zes of zeven zenders in haar bezit, waarvan leden van de groep er met ten minste twee wisten te ontkomen aan de golf van arrestaties die de Duitsers in 1942 uitvoerden onder leden van de *Rote Kapelle*.⁷⁰ Volgens het werk *Niederländer und Flamen in Berlin 1940-1945* bleef zelfs tweederde van de zendcapaciteit behouden.⁷¹ De Britse historicus V.E. Tarrant stelt daarentegen in zijn *The Red Orchestra* dat de connecties tussen Nederland en Moskou compleet waren verbroken.⁷² Dat er over dezelfde gebeurtenis verschillende versies van verhalen bestaan, versterkt naar mijn mening de effectiviteit van de *Rote Kapelle*. Dit maakt immers duidelijk dat er onvoldoende bekend is om een sluitende conclusie te kunnen formuleren. Uiteraard zou het het meest voor de effectiviteit van groep-Hilda spreken als tweederde van de zendcapaciteit behouden is gebleven na de arrestaties van 1942, maar ook als dit niet het geval was, kan gesteld worden dat – doordat er personen met zenders ontsnapten – de groep organisatorisch effectief was.

Hoofdstuk 2: Contact met Moskou

Nadat in het vorige hoofdstuk de organisatorische effectiviteit (gedeeltelijk) is uiteengezet, is het nu tijd om een blik te werpen op de communicatieve, informatieve en militaire effectiviteit van groep-Hilda. Om dit te kunnen doen zal allereerst worden uitgewerkt hoe het contact met Moskou tot stand kwam en hoe dit werd onderhouden. Vervolgens zal het soort informatie dat de groep-Hilda doorspeelde naar Moskou worden uiteengezet, waarna de bronnen van deze informatie, dat wil zeggen de contacten/informanten die deze informatie met de *Rote Kapelle* deelden, zullen worden besproken.

Winterink beschikte al over een directe draadloze verbinding met Moskou toen hij eind 1940 de leiding van de groep-Hilda op zich nam en de groep vormde. Deze radioverbinding met West-Europa was door de Sovjet-Unie eind jaren dertig geactiveerd – Amsterdam kende toen nog geen

---

⁶⁹ Tarrant, *The Red Orchestra*, 44.

⁷⁰ IISG, Collectie Cees Wiebes, *SRH-380: Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 9-10.

⁷¹ Jan Fernhout (ed.), *Niederländer und Flamen in Berlin 1940-1945. KZ-Häftlinge, Inhaftierte, Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter* (Berlijn 1996) 89.

⁷² Tarrant, *The Red Orchestra*, 45.

Rote Kapelle-groep, deze werd in 1940 opgezet – toen de Duitsers hun troepen begonnen te concentreren aan de grens met de Sovjet-Unie.⁷³

Deze radioverbinding werd door Winterink volgens een vast schema gebruikt, dat vanuit Moskou werd opgesteld en medegedeeld aan de verschillende telegrafisten. Aangezien Winterink onder het netwerk van Leopold Trepper viel, vond contact met Moskou veelal laat op de avond en aan het begin van de nacht plaats: ‘Trepper’s operators contacted Moscow between the hours of 2300 and 0200.’⁷⁴ Foote, lid van het netwerk in Zwitserland, zocht bijvoorbeeld om 0100 contact met Moskou.⁷⁵

Naast deze vaste tijden waren er ook vaste frequenties waarop de verschillende telegrafisten hun boodschappen naar Moskou verzonden. Sommige frequenties werden hierbij op even- genummerde dagen gebruikt, terwijl andere frequenties alleen op oneven genummerde dagen gebruikt werden. Tevens waren er speciale schema’s en frequenties voor ‘noodverkeer,’ waarop berichten konden worden verstuurd als zij bij daglicht verstuurd moesten worden. Ook deze schema’s en frequenties werden in Moskou vastgesteld.⁷⁶

Als een telegrafist contact wilde maken met Moskou, gebruikte hij een ‘call sign.’ Deze sleutel, die in morsecode op de afgesproken frequentie werd doorgegeven en op aangeven van Moskou regelmatig veranderde, werd vervolgens door Moskou op dezelfde frequentie bevestigd. Vervolgens diende de telegrafist naar een andere frequentie te schakelen en een andere zendercode te gebruiken om zijn uiteindelijke materiaal te versturen. Hierbij volgde Moskou natuurlijk door ook de frequentie en code te wisselen.⁷⁷ De verschillende groepen binnen de *Rote Kapelle* hadden dus allemaal hun eigen coderings- en decoderingsleutels. De codes van de groep-Winterink zullen hieronder kort worden toegelicht. De Britse historicus Dallin zegt over deze, en de andere *Rote Kapelle*-codes: ‘[they] ... were excellent and not even the best German experts were able to decipher the radiograms.’⁷⁸

Van de verzendcode die Winterink gebruikt, zullen hieronder de meest noodzakelijke elementen kort worden toegelicht.⁷⁹ Net zoals andere *Rote Kapelle*-groepen maakte de groep-Hilda gebruik van een cijfercode om haar berichten te verzenden. Hierbij werden de cijfers in groepen van

---

⁷³ CIA, *Summary Report of Investigation; Subject Rote Kapelle (Red Orchestra)*, 3-4; CIA, *Review The world’s greatest spies by Charles Wighton*, 30 mei 1974, 8-10, via: http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/1705143/BORMANN,%20MARTIN%20%20%20VOL.%202_0102.pdf.

⁷⁴ CIA, *The Rote Kapelle*, 249.

⁷⁵ Ibidem, 249.

⁷⁶ Ibidem, 249.

⁷⁷ Ibidem, 249-250.

⁷⁸ Dallin, *Soviet Espionage*, 151.

⁷⁹ Zie voor uitwerkingen van de codes van de *Rote Kapelle*-groepen en de code van de groep-Goulooze, die vergelijkbaar was met die van de *Rote Kapelle*: Harmsen, *Rondom Daan Goulooze*, 162 en 260-263; en Tarrant, *The Red Orchestra*, 52-58.

vijf doorgeseind. De derde groep verwees hierbij naar de bladzijde en alinea van het ‘codeboek,’ een willekeurig gekozen Franse Roman, dat de groep met Moskou was overeengekomen.⁸⁰ Zonder hier in detail te treden over de precieze methodiek van het ontcijferen, kan gezegd worden dat de (de)coderingsmechanieken in verschillende stappen plaatsvonden en zeer geraffineerd waren. Volgens de CIA dacht Moskou dan ook dat de gebruikte coderingen onbreekbaar waren, tenzij de code bekend was.⁸¹

Om deze informatie, die politieke, economische en militaire zaken betrof te verzenden in telegramvorm, werd deze versleuteld. Omdat dit versleutelen en verzenden een lastig karwei was, waarin gemakkelijk fouten konden sluipen, werden de berichten relatief kort gehouden. Voor de verzending gold een maximum van honderd cijfergroepen van vijf. Dit ook vanwege het feit dat de fout zich verder kon doorzetten naarmate de lengte van een telegram toenam en omdat het coderen en verzenden van berichten veel tijd kostte – tijd die de verzetsmensen niet hadden.⁸²

Naast de communicatie via de ether kende de *Rote Kapelle* ook andere wegen om informatie te delen. Allereerst liepen er natuurlijk netwerken via de communistische partijen in de verschillende landen, via de Comintern, naar Moskou. Hoewel deze sinds de Duitse bezetting werden verboden, en communicatie via de communistische partijen tijdens de oorlog dus lastig was, kenden communisten elkaar vanuit deze organisaties al wel.⁸³ Tevens vond communicatie plaats via de post, waarbij ook sprake was van gecodeerde berichten, en door middel van ‘secret writing.’ Bij deze methode werden berichten doorgeven door middel van onzichtbare inkt, gemaakt met behulp van zaken die in een gewoon medicijnkastje te vinden zijn, die tussen de regels van een eenvoudige boodschap was geschreven.⁸⁴

Zoals al blijkt uit de onderlinge communicatie tussen de groep-Hilda en de groep-Kent, en de groep-Hilda en de spionagegroepen in Duitsland, werden koeriers vaak gebruikt in het netwerk. Dit was dan ook een belangrijk communicatiemiddel naast de ether, hoewel dit ook langzamer was dan andere communicatievormen.⁸⁵ Deze koeriersdienst werd door de bedrijven Simex en Simexco vergemakkelijkt. Aangezien deze bedrijven onder meer Duitsland handelden, werd het reizen enerzijds geloofwaardig en konden de personen die voor deze bedrijven werkten anderzijds vrij naar en door Duitsland reizen.⁸⁶ Zo konden personen die voor deze bedrijven werkten bijvoorbeeld onderweg andere koeriers ontmoeten die de boodschap van hen overnamen. Hierbij ging het vaak

---

⁸⁰ Harmsen, *Rondom Daan Goulooze*, 162.

⁸¹ CIA, *The Rote Kapelle*, 249.

⁸² Harmsen, *Rondom Daan Goulooze*, 260; CIA, *The Rote Kapelle*, 249.

⁸³ CIA, *The Rote Kapelle*, 250.

⁸⁴ Ibidem, 250-251.

⁸⁵ Ibidem, 251.

⁸⁶ CIA, *Horst Kopkow. Supplement to notes on the Espionage Organization “Rote Kapelle” activity in Belgium and France*, 2, via:
http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/1705143/KOPKOW,%20HORST_0009.pdf.

om 'bulky documents and equipment.'⁸⁷ Tevens werden microfilms met informatie door koeriers overgebracht. Hierbij kwam voor de groep-Hilda de fotozaak die Adam Nagel in Amsterdam bezat goed van pas, aangezien deze enerzijds een goede dekmantel was voor microfotografie en anderzijds de middelen en de kennis bood om dit uit te voeren.⁸⁸

Over de precieze informatie die door de groep-Hilda is doorgestuurd naar Moskou is, vanuit geschiedkundig oogpunt: helaas, niet veel bekend. Veelal worden hierover dan ook slechts algemene uitspraken gedaan. Hierbij zijn de verschillende auteurs, in overeenstemming met diverse bronnen, het grotendeels wel met elkaar eens om wat voor soort informatie het over het algemeen ging.⁸⁹ Hierbij maken zij, indirect, een onderscheid tussen militaire, politieke en economische informatie die door Winterink en de zijnen werd doorgestuurd naar de Sovjet-Unie. Deze scheidlijnen zijn echter minder scherp dan hier gesteld, aangezien economische informatie tevens van militaire waarde kon zijn, zoals hieronder zal blijken.

De militaire informatie die door de groep-Hilda via de ether naar Moskou werd verstuurd, ging hoofdzakelijk over de Duitse troepen in Nederland. Hierbij werd door de *Rote Kapelle* gekeken naar het moreel van de Duitse troepen, de legering van *Luftwaffe*-eenheden in Nederland en verplaatsingen van troepen in Nederland.⁹⁰ Dit komt ook naar voren uit de ontcijferde berichten die Moskou aan de groep-Hilda verstuurde. In een order op 15 juni 1942 werd de groep opgedragen de 'location of German headquarters in Holland' na te gaan en uit te zoeken of de 'military administration in Hilversum in the town hall' zat.⁹¹ Eveneens had Winterink de opdracht gekregen om de 'political attitude and morale of German troops in Holland' na te gaan, evenals 'where and what air units are at Dutch airfields.'⁹²

Naast militaire informatie speelde de Nederlandse *Rote Kapelle* ook politieke informatie door naar Moskou. Hierbij moet gedacht worden aan de politieke houding van de bevolking ten aanzien van de Duitse bezetters en de hierboven al genoemde politieke houding van de Duitse soldaten.⁹³ Meer is over de politieke informatie niet bekend, maar het moge duidelijk zijn dat deze vanuit militair oogpunt weinig nuttig kan zijn geweest voor de Sovjet-Unie.

---

⁸⁷ CIA, *The Rote Kapelle*, 251.

⁸⁸ Harmsen, *Rondom Daan Goulooze*, 162; CIA, *The Rote Kapelle*, 251. Zie voor een uiteenzetting over het belang van het dagelijks leven voor het verzet en de mogelijkheden die het dagelijks verzet bood om in verzet te komen ook: Olivier Wieviorka en Jacek Tebinka, 'Resisters: from Everyday Life to Counter-state', in: Robert Gildea, Olivier Wieviorka en Anette Warring (eds.), *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe* (Oxford en New York 2006), 153-176.

⁸⁹ Manfred Roeder, Ger Harmsen, David Dallin en de Amerikaanse inlichtingendienst CIA.

⁹⁰ Harmsen, *Rondom Daan Goulooze*, 163; Dallin, *Soviet Espionage*, 144; IISG, Collectie Cees Wiebes, SRH-380: *Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 1951, 57 pp, 10;

⁹¹ IISG, Collectie Cees Wiebes, SRH-380: *Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 14.

⁹² IISG, Collectie Cees Wiebes, SRH-380: *Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 14.

⁹³ IISG, Collectie Cees Wiebes, SRH-380: *Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 14.

Het derde soort informatie dat de groep-Hilda deelde met de Sovjet-Unie betrof de economie. Eén van de eerste berichten die zij verzond, was van economische aard en had betrekking op de Panderfabrieken in Den Haag, waar vliegtuigski's gefabriceerd werden. Dit was naast economisch ook militair interessante informatie voor de Russen, aangezien dit, zoals de Nederlandse historicus Ger Harmsen stelt, zou kunnen wijzen op een Duits offensief in het oosten.⁹⁴

Zoals ook voor de politieke informatie gold, was niet alle economische direct militair bruikbaar. Op 9 mei 1942 werd door Hilda bijvoorbeeld een rapport naar Moskou gestuurd over de training van vrijwillige Nederlandse arbeiders voor hun inzet in het oosten.⁹⁵ Hoewel over de precieze inhoud van dit rapport in dit rapport van de *Sicherheitspolizei* (Sipo) – dat in februari 1951 naar het Engels is vertaald door de *Armed Forces Security Agency*⁹⁶ – geen mededelingen worden gedaan, is het aannemelijk dat het ging om vrijwilligers voor de *Arbeitseinsatz*.⁹⁷ Doorgestuurde berichten van de groep-Hilda hadden ook betrekking op de 'types and production of Dutch industry',⁹⁸ evenals op de Nederlandse handel in goederen.⁹⁹

Over de bronnen, de informanten, van de Nederlandse *Rote Kapelle*-tak is geen direct bewijs vindbaar. Indirect is echter wel het een en ander te reconstrueren. Zoals blijkt uit Leopold Treppers memoires en CIA-documentatie, verstuurde groep-Hilda niet alleen informatie die vanuit Nederland was verkregen naar Moskou. Ook verstuurde zij gegevens die hen door de Duitse *Rote Kapelle*-groepen¹⁰⁰ en de verzetsgroep rond Alfred Knochel waren aangereikt per koerier, aangezien deze groepen zelf niet over (voldoende) zendcapaciteit beschikten.¹⁰¹ De groep-Hilda maakte dus indirect ook gebruik van de informatienetwerken van deze Duitse organisaties, zonder dat zij hun informatiebronnen zelf kende. Tegelijkertijd maakte Winterink gebruik van Nederlandse arbeiders die in Duitsland werkten en af en toe met verlof kwamen in Nederland. Hun wist Winterink informatie te onttrekken over bijvoorbeeld de economische productie in Duitsland.¹⁰²

---

⁹⁴ Harmsen, *Rondom Daan Goulooze*, 163.

⁹⁵ IISG, Collectie Cees Wiebes, *SRH-380: Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 14.

⁹⁶ De oorspronkelijke titel luidde, aldus de vertaling, 'Abschlussbericht über den Fall Rote Kapelle'. IISG, Collectie Cees Wiebes, *SRH-380: Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 2.

⁹⁷ De mogelijkheid dat de inhoud van dit rapport over Nederlandse SS-soldaten lijkt niet waarschijnlijk, gezien de woordkeuze ('Dutch volunteer workers for employment in the East'). Dat dit een uit het Duits vertaald document betreft, zou hierbij niets uit mogen maken.

⁹⁸ Dallin voegt hieraan toe dat het om 'types ad production of aircraft' gaat. Dit zou het naast een puur economisch, tevens een militair bericht maken. IISG, Collectie Cees Wiebes, *SRH-380: Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 14; Dallin, *Soviet Espionage*, 150.

⁹⁹ IISG, Collectie Cees Wiebes, *SRH-380: Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 14; Roeder, *Die Rote Kapelle*, 31.

¹⁰⁰ Deze groepen verzonden hun informatie ook via Zwitserland naar Moskou, zie: Coppi, 'Die "Rote Kapelle" im Spannungsfeld', 438.

¹⁰¹ Leopold Trepper, *Die Wahrheit. Autobiographie* (München 1975) 117; CIA, *The Rote Kapelle*, 59 en 71.

¹⁰² Harmsen, *Rondom Daan Goulooze*, 166.

De Duitse *Rote Kapelle*-groepen hadden een zeer uitgebreid netwerk van informanten en diverse leden waren zelf informant. Harro Schulze-Boysen (leider van de *Rote Kapelle*-groep Schulze-Boysen te Berlijn) was bijvoorbeeld *Oberleutnant* bij de *Luftwaffe* en had door zijn positie en contacten toegang tot de nieuwste en geheimste militaire informatie, terwijl Arvid Harnack (leider van de groep-Harnack te Berlijn) de positie van *Oberregierungsrat* in het *Reichswirtschaftsministerium* (Ministerie van Economische Zaken) bekleedde en zo ook de nodige contacten had. Hiernaast hadden de Duitse *Rote Kapelle*-groepen in vrijwel alle ministeries en in alle takken van het leger informanten tot hun beschikking of waren zij hierin zelf informant.¹⁰³ Walter Schellenberg, de laatste chef van de inlichtingendienst onder Hitler, stelt dat 'niet nur hohe Wehrmachtsangehörige waren in diesem Spionagering vertreten, fast in jedem Reichsministerium saß ein Verbindungsmann.'¹⁰⁴ De Duitse groepen speelden de militaire, economische en politieke informatie die zij hiermee konden verkrijgen door naar Moskou, al dan niet met behulp van de Nederlandse zender van Winterink.

Ditzelfde gold voor de groep omtrent Alfred Knochel. Van haar is echter niet bekend welke bronnen zij voor hun informatie hadden. Bekend is alleen dat de leden van deze groep Duitse vluchtelingen hun informatie in Duitsland verzamelden en deze per koerier naar Knochel stuurden, die in Amsterdam verbleef. Deze gaf het vervolgens door aan Nederlandse zenders, waaronder Winterink, omdat Knochel zelf niet beschikte over een directe radioverbinding met Moskou.¹⁰⁵

Tevens hadden de Sovjetspionnen, als dekmantel en financiering voor de *Rote Kapelle*, in Brussel en Parijs legitieme bedrijven opgezet, respectievelijk Simexco en Simex. Deze bedrijven – die textiel im- en exporteerden, maar ook bouwmaterialen inkochten, en ook wel als 'Au Roi de Caoutchou,' 'Foreign Excellence Trenchcoats' en 'Foreign Excellent Raincoat' te boek staan¹⁰⁶ – 'carried on a legitimate business and had branches in France, Belgium, Holland and Sweden.'¹⁰⁷ Door dit bedrijf, en dus ook het zusterbedrijf in Nederland, kreeg de *Rote Kapelle* goede connecties met de Duitse bezetter en doordat zij handel dreef met de Duitsers, kreeg zij ook toegang tot economische informatie die zij door kon spelen naar Moskou. In Frankrijk en België was het zelfs zo dat de Russische spionnen het bezettingsbestuur van de Duitsers wisten te penetreren.

Hetzelfde gold voor de *Organisation Todt* (OT), een Duitse overheidsorganisatie die als het ware het nationale bouwbedrijf was. OT had op haar hoogtepunt circa anderhalf miljoen arbeiders

---

¹⁰³ CIA, Horst Kopkow. *Supplement to notes on the Espionage Organization "Rote Kapelle" activity in Belgium and France*, 2 ; Tarrant, *The Red Orchestra*, 58-59.

¹⁰⁴ Schellenberg, *Aufzeichnungen*, 251.

¹⁰⁵ CIA, *The Rote Kapelle*, 59-60 en 71-72.

¹⁰⁶ CIA, *Attachment A to EGMA-44213: Historical Account of the Rote Kapele*, 17 augustus 1959, 17, via: http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/1705143/PANNWITZ,%20HEINZ%20%20VOL.%2020041.pdf.

¹⁰⁷ CIA, *Review The world's greatest spies by Charles Wighton*, 8-10.

‘in dienst,’ velen gedwongen via de *Arbeitseinsatz*, die onder meer Hitlers *Atlantikwall* – de kustverdediging die vanaf de Spaans-Franse grens tot het noorden van Noorwegen liep en uit bunkers, versterkingen en zwaar geschut bestond – bouwden. Ook was OT verantwoordelijk voor vele infrastructurele en economische bouwprojecten als stuwdammen, wegen, spoorlijnen, bruggen en industrie- en mijngebieden.¹⁰⁸ Door de samenwerking met Todt wist de *Rote Kapelle* dus via de bedrijven Simex en Simexco ook economische informatie te winnen. Hierbij moet onder meer gedacht worden aan de benodigde bouwmaterialen. Tevens kreeg zij hierdoor militaire informatie tot haar beschikking, bijvoorbeeld over de *Atlantikwall*, die de groep-Hilda via haar zenders door kon sturen naar Moskou.¹⁰⁹

Kijken we nu naar de effectiviteit van het contact, het soort informatie en de bronnen voor deze informatie, dan zijn er verschillende kanttekeningen te plaatsen. Allereerst de effectiviteit van het (interne) contact van de groep-Hilda met Moskou. Deze ‘communicatieve effectiviteit’ kan gezien worden als onderdeel van de organisatorische effectiviteit. Hierbij lijkt alles vrij goed geregeld. Zo vond radiocontact op vaste momenten en frequenties plaats, waren er noodvoorzieningen getroffen en staken de methoden van codering en decoding geraffineerd in elkaar. Tevens waren er andere communicatiekanalen, waardoor de groep-Hilda haar informatie naar Moskou kon verzenden. Hoewel deze niet altijd even gemakkelijk waren, lijkt het erop dat de groep-Hilda communicatief effectief was.

Nader beschouwd zijn er echter enkele minpunten aan de communicatie van de groep-Hilda. Hoewel zij beschikte over een goede versleuteling van haar berichten, was er hiermee toch een probleem. Winterink kon zich niet inhouden en wilde van Nagel de code weten om ontvangen berichten te kunnen decoderen. Moskou had deze scheiding tussen ontvangst- en verzendcode juist aangebracht om ervoor te zorgen dat er niet één iemand was in het netwerk die te veel wist en ervoor te zorgen dat de Duitsers niet aan één arrestatie voldoende zouden hebben om berichten zowel te kunnen coderen als te decoderen.¹¹⁰ De motieven voor Winterinks gedrag zijn onbekend, maar het moge duidelijk zijn dat de communicatie tussen beide leden er door dit conflict begin 1942 niet beter op werd. Uiteindelijk leidde dit dan ook tot de splitsing tussen beide.

---

¹⁰⁸ Fabian Lemmes, ‘Arbeiten für den Besatzer. Lockung und Zwang bei der Organisation Todt in Frankreich und Italien 1940-1945’, in: Dieter Pohl en Tanja Sebta (eds.), *Zwangsarbeit in Hitlers Europa. Besatzung, Arbeit, Folgen* (Berlijn 2013) 83-103, 83-87; Franz W. Seidler, *Die Organisation Todt. Bauen für Staat und Wehrmacht 1938-1945* (Koblenz 1987) 9-14.

¹⁰⁹ Hoewel Simex en Simexco in Brussel en Parijs gevestigd waren en dus met name in de landen ten zuiden van Nederland opereerden, en via handelsbetrekkingen dus ook in en over deze landen informatie verkregen, is het waarschijnlijk dat de Nederlandse groep-Hilda via het zusterbedrijf in Nederland op soortgelijke wijze economische en militaire spionage uitvoerde.

¹¹⁰ Ger Harmsen, *Rondom Daan Goulooze*, 165-166.

Over de militaire effectiviteit van de berichten die de groep-Hilda naar Moskou stuurde, valt te twisten. Hoewel het op het eerste gezicht onwaarschijnlijk lijkt, was ook politieke informatie, zoals de politieke stemming of voorkeur onder de Nederlandse arbeiders, van belang voor het verloop van de oorlog. Deze stemming was immers onderdeel van de algehele publieke opinie omtrent de oorlog en maakte zo ook deel uit van wat Sémelin de 'sociale cohesie' van een samenleving noemt.¹¹¹ Je zou dan ook kunnen beargumenteren dat groep-Hilda door haar acties de bezetter delegitimeerde en dat bijgedragen kan hebben aan de anti-Duitse publieke stemming in Nederland.¹¹² De groep-Hilda wist intern het Duitse gezag effectief te delegitimeren, mede door de interne zelfbevestiging en de wat Klumper het 'enculturatieproces' noemt. Hierbij werd de identiteitsvorming door interne en externe bevestiging bevorderd.¹¹³ Zonder deze effectieve interne delegitimatie van de bezetter, zou de groep-Hilda niet voor de Sovjet-Unie hebben gespioneerd. Het is extern echter nog maar de vraag in hoeverre de groep-Hilda dit ook daadwerkelijk heeft weten uit te dragen, gezien de geïsoleerde, communistische achtergrond.¹¹⁴ Wel is duidelijk dat groep-Hilda voort kon bouwen op de algehele publieke opinie, niet zij al dan niet beïnvloedde, om haar verzetsactiviteiten te onderbouwen. Zoals Sémelin aangeeft waren de rollen van publieke opinie en verzet da nook dynamisch en complementair en was er 'no lasting and effective resistance without a state of opinion that favors it.'¹¹⁵ Vanuit dit oogpunt was groep-Hilda met haar politieke informatie redelijk effectief, omdat de Sovjet-Unie hiermee mogelijk de publieke opinie kon beïnvloeden en de groep-Hilda de 'state of opinion' gebruikte.

De berichten van economische aard die de groep-Hilda doorstuurde neigen al meer naar militaire effectiviteit. De Nederlandse economie, waarover zij informatie verzamelde, produceerde immers in dienst van de Duitse oorlogseconomie, zoals ook blijkt uit de bouw van vliegtuigski's in de Haagse Panderfabrieken. Bovendien had de *Rote Kapelle* via Simex en Simexco ook directe handelscontacten met het de Duitsers, bijvoorbeeld met Todt. Hierdoor konden zij ook hier economische informatie inwinnen en doorsturen. Doordat dit 'nationale bouwbedrijf' bovendien verantwoordelijk was voor grote (militaire) bouwprojecten als de *Atlantikwall*, was deze informatie ook militair nuttig.

De direct militaire informatie die de groep-Hilda via de ether verzond, had hoofdzakelijk betrekking op de Duitse troepen in Nederland. Hierbij werd informatie over de troepensterkte, -bewegingen, het soort troepen, de locatie van troepen en het moreel van de Duitse troepen in Nederland doorgespeeld. Deze informatie zou voor de bevrijding van Nederland natuurlijk van

---

¹¹¹ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 63-65 en 84-86.

¹¹² Ibidem, 30.

¹¹³ Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet*, 372.

¹¹⁴ Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 30.

¹¹⁵ Ibidem, 107.

waarde kunnen zijn geweest, omdat de Sovjet-Unie continu op de hoogte werd gehouden over de Duitse troepen in Nederland. Moskou wenste vanaf begin 1942 elke tweede dag een rapport te ontvangen over de Duitse troepen in Europa, ook in Nederland. Aangezien de Russen zelf geen voet op Nederlandse bodem hebben gezet, hadden zij niet direct iets aan deze informatie. Deze informatie kan dus alleen effectief gebruikt en van waarde zijn geweest als de Sovjet-Unie deze zou hebben gedeeld met de Westerse geallieerden. Gezien de spanningen tussen de geallieerden, die tijdens de oorlog al hoog opliepen en later zouden uitmonden in de Koude Oorlog, is het echter maar zeer de vraag of deze informatie door de Sovjet-Unie daadwerkelijk met Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Canada is gedeeld. Ook militair lijkt de effectiviteit van de *Rote Kapelle* in Nederland dus maar beperkt.

Dit is echter niet helemaal het geval. Je kunt je immers afvragen in hoeverre de *Rote Kapelle* hier iets aan heeft kunnen doen. Zij was immers alleen verantwoordelijk voor het vergaren en versturen van informatie. Dat de Russen daar – om geopolitieke redenen – vervolgens waarschijnlijk niet optimaal gebruik van hebben gemaakt, doet weinig af aan de kwaliteit en de waarde van de informatie die de groep-Hilda heeft doorgestuurd. Dit geldt ook voor informatie waar de Sovjet-Unie wel direct militair iets aan had, de productie van vliegtuigski's in Den Haag bijvoorbeeld. Dat dit een aanwijzing was voor de Duitse voorbereidingen op de oorlog aan het oostfront moge, zeker met de kennis van nu, duidelijk zijn. Dat de Russen deze informatie echter niet op waarde hebben geschat, vanwege Stalins enorme, haast heilige vertrouwen in het pact met Hitler, lag buiten het bereik van de *Rote Kapelle*. Concluderend kan dan ook gesteld worden dat de informatie van groep-Hilda an sich militair effectief was, omdat Hilda waardevolle militaire informatie doorspeelde naar Moskou. Dat haar effectiviteit hoger had kunnen liggen als Moskou deze informatie optimaal had gebruikt en gedeeld, valt de *Rote Kapelle* echter niet te verwijten.

De effectiviteit van de informanten van de groep-Hilda, tot slot, behoeft weinig extra uitleg. Deze lijkt, voor zover bekend, uiterst effectief en slim georganiseerd. Zoals is gebleken, wist de groep-Hilda zich via de zusterbedrijven van Simex en Simexco toegang te verschaffen tot de Duitse bezetter en zo, via onder meer Todt, informatie in te winnen. Door het vele reizen werden hierbij ook contacten met de *Wehrmacht* aangeknoopt, bij bijvoorbeeld controles van persoonsbewijzen. Door alledaagse gesprekken met hen aan te gaan wist de *Rote Kapelle* militaire informatie uit eerste hand te verkrijgen.¹¹⁶ Hiernaast wist Winterink Nederlandse arbeiders in Duitsland voor zijn karretje te spannen en op deze wijze inlichtingen vanuit Duitsland te vergaren. Tegelijkertijd wist de groep indirect gebruik te maken van de informatienetwerken van de groep om Knochel en de *Rote Kapelle*-groepen in Duitsland, zonder dat zij direct contact had met deze mensen. Hoewel hierbij sprake was

---

¹¹⁶ CIA, Horst Kopkow. *Supplement to notes on the Espionage Organization "Rote Kapelle" activity in Belgium and France*, 2.

van 'einer losen Zusammenarbeit,'¹¹⁷ had de groep-Hilda indirect dus een veel groter netwerk tot haar beschikking en was zij dus effectiever, dan wanneer zij alleen haar eigen informatiebronnen had. Roeder overdrijft dus niet als hij zegt: 'zur Nachrichtengewinnung streckte sie [die Gruppe-Hilda] ihre Fühler bis weit nach Deutschland hinein.'¹¹⁸

Hoofdstuk 3: Reactie bezetter

Nadat in de vorige hoofdstukken de *Rote Kapelle* en haar contacten met Moskou zijn besproken, zal in dit afsluitende hoofdstuk de reactie van de Duitsers op het bestaan van en de activiteiten van de groep-Hilda worden behandeld. Hierbij zal worden gekeken naar de repressie van de groep, de 'ontmanteling' en bestraffing van de leden van de groep-Hilda, en het *Funkspiel Rote Kapelle*. Hierbij zal, net als in de vorige hoofdstukken, blijken dat groep-Hilda op sommige vlakken effectiever was dan op andere.

De inlichtingendiensten van de Duitse bezetter waren al vanaf halverwege 1941-begin 1942 op de hoogte van het bestaan van en de activiteiten van de groep-Hilda door het werk van hun *Funküberwachung der Abwehrleitstelle* te Brussel.¹¹⁹ Naar aanleiding hiervan stelden de *Abwehr* en het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) dan ook onderzoeken in naar de *Rote Kapelle*. Welke van deze twee organisaties de leiding had in de onderzoeken naar de *Rote Kapelle*, is niet geheel duidelijk. Dit komt mede door de chaotische aard van het Duitse bestuur, waarbij verschillende diensten naast elkaar bestonden, deels dezelfde taken hadden en elkaar beconcurrerden. Zoals de Britse historicus Ian Kershaw het formuleerde, was het kenmerk van het Duitse 'system of rule' haar 'systemlessness, administrative and governmental disorder, [and] the erosion of clear patterns of government, however despotic.'¹²⁰

Dat deze concurrentie zich ook uitte in de zaak van de *Rote Kapelle* mag, vanwege dit chaotische bestuur, dan ook niet als een verrassing worden gezien. Toen Walter Schellenberg in juli 1942 op de *Wolfsschanze* werd ontboden om verslag te doen van het onderzoek naar de *Rote Kapelle*, werd hem door Himmler dan ook verweten dat hij de rol van de *Abwehr* in het onderzoek

---

¹¹⁷ Hans Coppi, 'Die "Rote Kapelle" im Spannungsfeld', 438.

¹¹⁸ Roeder, *Die Rote Kapelle*, 31.

¹¹⁹ IISG, Collectie Cees Wiebes, *SRH-380: Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 10; CIA, *Summary Report of Investigation; Subject Rote Kapelle (Red Orchestra)*, 3; en Tarrant, *Red Orchestra*, 43.

¹²⁰ Ian Kershaw, 'Working towards the "Führer": Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship', in: Ian Kershaw, *Hitler, the Germans, and the Final Solution* (New Haven en Londen 2008) 29-48, 35.

onvoldoende had benadrukt en dat hij bezig was '[die] Verdienste der anderen [zu] schmälern und sich selbst ins große Licht [zu] setzen.'¹²¹

Voor dit onderzoek is deze discussie – omtrent de vraag welke organisatie, de *Abwehr* of de *Gestapo* (RSHA), het meest heeft bijgedragen aan de *Rote Kapelle*-zaak – niet van wezenlijk belang, aangezien dit niet het doel is van het onderzoek en bovendien een onderzoek an sich zou kunnen vormen. Het voldoet hier om vast te stellen dat het ging om een 'samenwerking' tussen de twee organisaties. Dit blijkt ook uit de verklaring die Rudolf Rathke, *Oberfeldwebel* van *Volkssturm Gau 18*, op 28 maart 1945 gaf tijdens zijn verhoor door de Amerikanen.¹²² Hierin vertelde Rathke dat de *Abwehr* de 'raiding of such clandestine stations' op zich nam, evenals de eerste verhoren van de marconisten. Hierna zouden zij ze hebben overgedragen aan de *Gestapo*, maar behield de *Abwehr* de jurisdictie over hen. Dit was niet het geval als een Sovjetspion werd opgepakt. Deze werd direct aan de *Gestapo* overgedragen en bleef onder jurisdictie van de *Gestapo*. Na de reorganisatie van de inlichtingendiensten onder de RSHA in 1942 werden alle verhoren door de *Gestapo* uitgevoerd. De 'locator service' van de *Abwehr* bleef ook toen bestaan.¹²³

Het was dus pas in 1942 dat de *Gestapo* de *Rote Kapelle*-zaak van de *Abwehr* overnam.¹²⁴ Hoewel de zaak al voor deze tijd speelde, kwam deze in dezelfde periode in een stroomversnelling terecht. In juni 1942 wisten de Duitsers de zender van Jefremov, de leider van groep-Kent, in Brussel te lokaliseren. Hierbij werd naast de marconist Jefremov ook Maurice Peper, de contactpersoon tussen de groepen Hilda en Kent, opgepakt. Na deze actie besloot Jefremov samen te werken met de Duitsers, aan wie hij zijn codes prijs gaf. Hierdoor konden de Duitsers de door hen onderschepte berichten ontcijferen. Dit gold ook voor het bericht dat vanuit Moskou aan Kent was gestuurd en waarin enkele namen en adressen van de leden van de Berlijnse *Rote Kapelle*-groepen werden genoemd. Aan de hand hiervan wisten de Duitsers dan ook vele tientallen arrestaties in Berlijn te verrichten, waarvan het merendeel ook daadwerkelijk is veroordeeld voor "'Spionage", der "Vorbereitung zum Hochverrat" und der "Feindbegünstigung."¹²⁵

Ook de groep-Hilda werd via de Belgische groep-Kent door de Duitsers aangepakt. Maurice Peper besloot namelijk, evenals zijn 'baas' Jefremov, met de Duitsers samen te werken. Peper leidde

---

¹²¹ Schellenberg, *Aufzeichnungen*, 248-249.

¹²² De Amerikanen schreven over Rathke het volgende in hun rapport: 'He talked willingly, without, of course, compromising himself. However, he gives the impression of a man with a burdened conscience, his attitude being one of constant fear. At times he seemed to regret his surrender and voiced intentions of escaping or committing suicide.' Zij gaven Rathke hierom dan ook het 'label' 'Reliability: C-3': IISG, Archief CPN, 824, *Betreffende de Rote Kapelle*, 25 mei 1945, 1.

¹²³ IISG, Archief CPN, 824, *Betreffende de Rote Kapelle*, 25 mei 1945, 2.

¹²⁴ CIA, *Summary Report of Investigation; Subject Rote Kapelle (Red Orchestra)*, 1.

¹²⁵ Haase, *Das Reichskriegsgericht und der Widerstand*, 100. Zie tevens: CIA, *Attachment A to EGMA-44213: Historical Account of the Rote Kapelle*, 3; IISG, Collectie Cees Wiebes, *SRH-380: Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 17-19 en 45-46; en Schellenberg, *Aufzeichnungen*, 249.

de Duitsers dan ook naar het hoofd van de Nederlandse organisatie. Bij een afspraak die Peper met Winterink maakte op 17 augustus om 17u in een café in Amsterdam, werd Winterink door de Gestapo opgepakt.¹²⁶ Naast Winterink werd ook het echtpaar Hilbolling in augustus 1942 door de Duitsers opgepakt in Amsterdam.¹²⁷ Hoewel sommige bronnen en auteurs het tegenovergestelde beweren, werden ook Voegeler en Luteraan opgepakt. Dit blijkt uit de verklaring die Luteraan na de oorlog aflegde aan de Nederlandse Missie tot Opsporing van Vermiste Personen uit de Bezettingstijd. Hierin stelt Luteraan dat hij op 7 september 1942 werd opgepakt door de Gestapo en naar het Belgische kamp Breendonck te Mechelen werd afgevoerd. Hier werd hij, samen met 'de Heer Fögler' te werk gesteld, en uiteindelijk wegens spionage ter dood veroordeeld.¹²⁸

Naast het feit dat er verschillende personen van de groep-Hilda zijn opgepakt, wisten de nodige leden van de groep-Hilda uit handen van de Duitsers te blijven. Volgens de bronnen zou het hierbij onder meer gaan om Goulooze (contactpersoon van de groep-Hilda), Nagel, Smith, Voegeler en Luteraan. Deze personen zouden ook ten minste twee radiosets hebben meegenomen.¹²⁹ Hoewel de beide laatstgenoemden, Voegeler en Luteraan, wel door de Duitsers zijn opgepakt, zoals hierboven is toegelicht, is voor de anderen geen bewijs gevonden dat zij zijn opgepakt en mag worden aangenomen dat zij inderdaad aan de Duitsers zijn ontkomen. Dat zij niet de enigen waren die de dans ontsprongen blijkt uit de bronnen. Hierin wordt namelijk uitgegaan van een groep van circa vijfendertig personen, van wie er zes tot acht zijn opgepakt en waarvan bovendien de nodige zendcapaciteit behouden bleef.¹³⁰

Kijken we nu weer naar de effectiviteit op organisatorisch vlak, dan kan hierover het volgende gezegd worden. Allereerst kan beargumenteerd worden dat de *Rote Kapelle* effectief was, omdat zij de Duitse inlichtingendiensten en zelfs de top van het naziregime kopzorgen bezorgde en door hen zeer gevaarlijk werd geacht. Dit leidde er weer toe dat er mensen op de *Rote Kapelle*-zaak werden gezet, zoals bijvoorbeeld ook blijkt uit de oprichting van het *Sonderkommando* door de RSHA. De *Rote Kapelle* in het algemeen, de groep-Hilda specifiek, wist dus de nodige mankracht van de bezetter aan zich te binden, doordat de bezetter de *Rote Kapelle*-zaak zag als 'the most important German counter espionage operation of the entire war.'¹³¹

---

¹²⁶ Tarrant, *The Red Orchestra*, 44.

¹²⁷ NA, *The Case of the "Rote Kapelle". Part III (A-L)*, H17.

¹²⁸ Luteraan geeft in zijn verklaring aan de heer Voegeler pas leerde kennen nadat ze waren opgepakt, dit zou verklaren waarom hij een andere spelling van diens naam hanteert (Fögler): NIOD, 249-0690A, Dossier – Rote Kapelle, Die, A2, *Brief J. Luteraan aan Nederlandse Missie tot Opsporing van Vermiste Personen uit de Bezettingstijd*, 2 Februari 1951.

¹²⁹ IISG, Collectie Cees Wiebes, *SRH-380: Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 10.

¹³⁰ CIA, *Summary Report of Investigation; Subject Rote Kapelle (Red Orchestra)*, 3-4.

¹³¹ CIA, *Summary Report of Investigation; Subject Rote Kapelle (Red Orchestra)*, 1.

In dit opzicht kunnen de activiteiten van de *Rote Kapelle* vergeleken worden met de activiteiten van terroristische organisaties. Terroristische groeperingen hebben namelijk, zoals de Amerikaanse terrorismedeskundige Martha Crenshaw betoogt, het zaaien van angst onder de ‘vijand’ als één van de mogelijke doelen van hun acties.¹³² Hoewel dit zaaien van angst voor de *Rote Kapelle* wellicht niet als directe doelstelling van de organisatie gold – het vergaren en doorsturen van informatie was immers de belangrijkste taak – was dit wel een gevolg van haar handelingen. Dat de Duitsers de *Rote Kapelle*-zaak als belangrijkste contraspionagezaak van de hele oorlog zagen, geeft immers wel aan dat zij de *Rote Kapelle*, en dus ook de groep-Hilda, niet als zomaar een willekeurige verzetsgroep zagen, maar dat zij daadwerkelijk bang waren voor haar activiteiten. Hierdoor waren de Duitsers dan ook bereid om de nodige mankracht op deze zaak te zetten, hoewel dit betekende dat deze mankracht dan niet voor andere zaken kon worden ingezet, zoals de strijd aan het front.

Dat de Duitsers de strijd tegen de groep-Hilda, en de *Rote Kapelle* in het algemeen, als zeer belangrijk bestempelden, blijkt tevens uit het *Kriegssonderstrafrecht*. Deze rechtsverordening luidt als volgt:

‘Wegen Spionage wird mit dem Tode bestraft, wer heimlich der unter falschem Vorwand in dem Kriegsgebiet der Deutschen oder einer verbündeten Wehrmacht Nachrichten Einzieht oder einzuziehen sucht in der Absicht, sie dem Feinde oder zu dessen Nutzen einem anderen mitzuteilen. Daneben kann auf Einziehung des Vermögens ersannt werden.’¹³³

In overeenstemming met dit *Kriegssonderstrafrecht* zijn de opgepakte leden van de groep-Hilda dan ook, naar alle waarschijnlijkheid, door de Duitsers ter dood veroordeeld en gefusilleerd. Voegeler vermoedelijk in augustus 1943 en Jacob Hilbolling en Winterink vermoedelijk in de periode maart-april 1943.¹³⁴ Van de veroordeelden heeft een tweetal de oorlog overleefd: Luteraan en Hendrika Hilbolling. Luteraan werd opgepakt en veroordeeld, kwam in een concentratiekamp terecht en keerde na de oorlog terug naar Nederland.¹³⁵ Hendrika Hilbolling kwam in kamp Ravensbrück terecht en zou hier op 28-07-1943 zijn geëxecuteerd.¹³⁶ Dit is echter onwaarschijnlijk, aangezien zij na de

---

¹³² Martha Crenshaw, ‘The Causes of Terrorism’, *Comparative Politics* vol. 13, nr. 4 (1981) 379-399, 387.

¹³³ Verordnung über das Sonderstrafrecht im Kriege (Kriegssonderstrafrechtsverordnung) Reichsgesetzblatt I 1939, S. 1455, zoals afgebeeld in: Norbert Haasse, *Das Reichskriegsgericht und der Widerstand gegen die nationalsozialistische Herrschaft* (Berlijn 1993) 39.

¹³⁴ NIOD, Dossier – Rote Kapelle, Die, A2, *Brief J. Luteraan aan Nederlandse Missie tot Opsporing van Vermiste Personen uit de Bezettingstijd*, 2 Februari 1951, 2; Trepper, *Die Wahrheit*, 201 en 371; NIOD, Dossier – Rote Kapelle, Die, A2, *Rapport betreffende Antonie Winterink en Jacob Hilbolling*, 29 Oktober 1951, Den Haag, 3.

¹³⁵ NA, *The Case of the “Rote Kapelle”. Part III (A-L)*, L9.

¹³⁶ NA, *The Case of the “Rote Kapelle”. Part III (A-L)*, H18.

oorlog nog contact heeft gehad met Maria Cunera Theresia van Munster-van Oostvoorne en zij ook een verklaring heeft afgegeven aan de Nederlandse autoriteiten.¹³⁷

Anderzijds kan echter ook beargumenteerd worden dat de *Rote Kapelle* niet erg effectief was, omdat de Duitsers het netwerk grotendeels wisten te ontmantelen en ook van de groep-Hilda de nodige mensen oppakten. Zoals in het tweede hoofdstuk al kort is toegelicht, wisten van de groep-Hilda de nodige mensen hun arrestatie echter te ontlopen. Van de Nederlandse groep werden dan ook, voor zover (hun namen) bekend, ‘alleen’ Winterink, het echtpaar Hilbolling, Maurice Peper, Voegeler en Luteraan opgepakt. Dit houdt echter ook in dat van de directe leden van de groep-Hilda, waarvan hun naam bekend is, alleen Adam Nagel en Hendrika Smith wisten te ontsnappen aan de Duitsers. Dat er echter meer mensen lid waren van de groep staat buiten kijf. Dit blijkt bijvoorbeeld uit CIA-documentatie, waarin wordt gesproken van vijfendertig personen die lid waren van de groep-Hilda en zes à zeven zenders; er moeten dus personen en zenders zijn ontkomen aan de Duitsers.¹³⁸ Ook uit verklaringen van Duitse betrokkenen blijkt dat zij wisten dat ze niet de hele *Rote Kapelle* hadden opgepakt. Walter Schellenberg stelt bijvoorbeeld dat ‘eine wirkliche Zerstörung dieses hydraähnlichen Spionageringes *Rote Kapelle* ... bis zum Ende des Krieges niemals gelungen [ist].’¹³⁹

Hiernaast heeft de *Rote Kapelle*, maar ook de groep-Hilda, tot op zekere hoogte zelf ook bijgedragen aan het oppakken van de top van de groep. Zo leidde het vanuit Moskou naar Kent gestuurde bericht dat de namen en adressen van de Duitse groepen bevatte tot het oppakken van vele Duitse leden van de *Rote Kapelle*. Hoewel ook dit toe te schrijven is aan Moskou en niet direct aan de *Rote Kapelle* in bijvoorbeeld Nederland, doet dit af aan de organisatorische effectiviteit van de groep. Het centrum hield zich immers niet aan de regels, waardoor het de gehele organisatie in gevaar werd gebracht.

Dichter bij huis blijkt dat ook de groep-Hilda fouten heeft gemaakt. Dat de Duitsers uiteindelijk aan één koerier, Maurice Peper, voldoende hadden om de top van de gehele groep te kunnen arresteren is zeer opvallend. Wellicht opvallender is zelfs dat Winterink na de arrestatie van Jefremov en Wenzel gewoon vanuit zijn adres in de Jordaan-buurt bleef zenden, zoals hij altijd deed, en dat Adam Nagel pas heel laat onderdook, maar zijn vrouw niet, hoewel ook zij bij de groep betrokken was.¹⁴⁰

Dat Winterink, zo gaat het verhaal in Tarrants *The Red Orchestra*, tijdens zijn arrestatie hulp kreeg van de overige cafébezoekers die de weg van de Duitsers versperden en hen er pas doorlieten nadat deze hun revolvers hadden getrokken, doet bovendien weinig af aan de ineffectiviteit van de

---

¹³⁷ NIOD, Dossier – Rote Kapelle, Die, A2, *Verklaring van Maria Cunera Theresia van Munster-van Oostvoorne aan het Ministerie van Sociale Zaken*, 23-03-2948, Den Haag.

¹³⁸ CIA, *Summary Report of Investigation; Subject Rote Kapelle (Red Orchestra)*, 3-4.

¹³⁹ Schellenberg, *Aufzeichnungen*, 254.

¹⁴⁰ Harmsen, *Rondom Daan Goulooze*, 163.

groep-Hilda op het gebied van manifestatie in de samenleving. Hoewel Winterink in dit geval de publieke opinie blijkbaar voor zich wist te mobiliseren en zich dus effectief buiten de eigen, communistische omgeving begaf – het is onwaarschijnlijk dat alle cafébezoekers Winterink persoonlijk kenden of communistisch waren – doet dit niets af aan het geïsoleerde karakter en de ineffectieve manifestatie in de samenleving van de groep-Hilda als geheel.¹⁴¹

Conclusie

Zoals in de voorgaande hoofdstukken is gebleken, is de effectiviteit van de *Rote Kapelle* niet eenvoudig te duiden. Allereerst bevestigt groep-Hilda het belang van vooroorlogse contacten en ‘primaire relaties,’ aangezien de groep, voorzover bekend, uitsluitend uit communisten bestond. Tevens waren de marconisten veelal zeelieden. Dat de *Rote Kapelle* in Nederland zo exclusief communistisch was, komt tevens voort uit de vooroorlogse verhoudingen, waarin de communisten een eigen ‘minizuil’ vormden in het verzuilde Nederland. Door dit isolement wisten de communisten, en dus ook groep-Hilda, zich niet in het publieke leven te manifesteren en kwamen zij alleen in contact met gelijkgestemden. Dit was een beperkende factor voor de effectiviteit van de groep, aangezien groep-Hilda op de eigen gelederen aangewezen was voor onder meer rekrutering en allerlei diensten voor de groep en dus een smallere basis voor haar verzetsactiviteiten had.

Op organisatorisch gebied is tevens gebleken dat groep-Hilda vrij effectief was. De leden kenden elkaar onderling niet allemaal, wat de kans op meerdere arrestaties naar aanleiding van één arrestatie door de Duitsers verkleinde: als men elkaar niet kende, kon men elkaar immers ook niet verlinken. Hiernaast was er sprake van goede en regelmatige onderlinge communicatie met Moskou. Er was radiocontact op afgesproken dagen, tijden en frequenties, de gebruikte versleutelingen waren zeer ingenieus, en er waren meerdere communicatiekanalen beschikbaar waar groep-Hilda gebruik van kon maken.

Anderzijds waren er ook punten waarop de organisatorische effectiviteit van groep-Hilda in het geding was. Zo werden de contacten met de Duitse groepen aangegaan, omdat deze hun informatie zelf niet konden verzenden door een gebrek aan telegrafische verbindingen. Hiernaast hadden Winterink en Nagel ruzie, wat de sfeer niet ten goede zal zijn gekomen en wat dus ook de effectiviteit van de gehele groep bedreigde. Winterink hield zich bovendien niet aan de afspraken,

---

¹⁴¹ Deze anekdote is opgetekend door Harry Piepe, één van de aanwezigen die Winterink arresteerde, in de krant *Harburger Anzeige und Nachrichten* (30 september -31 oktober 1967), en is overgenomen door Tarrant in zijn werk over de *Rote Kapelle*: Tarrant, *The Red Orchestra*, 44; zie voor de rol van de ‘publieke opinie’: Sémelin, *Unarmed Against Hitler*, 89-109.

die voor de eigen veiligheid en die van het netwerk waren gemaakt, omtrent de scheiding van de zend- en ontvangstcodes.

Ten derde is het opvallend dat de Duitsers aan één persoon voldoende hadden om de top van groep-Hilda op te pakken, wat leidde tot de arrestaties van meerdere leden (de Hilbollings, Luteraan, en Voegeler). Dit was mede mogelijk, doordat groep-Hilda niet altijd voldoende veiligheidsmaatregelen trof. Winterink bleef immers op hetzelfde adres zenden, in plaats van van locatie te wisselen en Nagel dook pas zeer laat onder. Tevens werden namen en adressen per telegraaf verstuurd. Hoewel dit vanuit Moskou werd gedaan, en groep-Hilda hier niets aan kon doen, werd de groep mede hierdoor opgepakt en dus in haar effectiviteit beperkt.

Ook de militaire effectiviteit van groep-Hilda is ambigu. Enerzijds was zij militair effectief, doordat zij de Duitsers kopzorgen baarde, mankracht aan zich bond die hierdoor niet elders ingezet kon worden en de Duitsers echt angst inboezemde. Hiernaast was ook de economische informatie die zij doorgaf, over bijvoorbeeld de oorlogsproductie en de bouwmaterialen voor Todt, vrij militair van aard. Groep-Hilda wist dan ook op zeer effectieve wijze aan informatie te komen, via de dekmantelbedrijven Simex en Simexco, Nederlandse arbeiders, zelf uitgevoerde spionage via bijvoorbeeld Nagels foto's, maar ook de Duitse informatienetwerken van de groep rondom Knochel en de Berlijnse *Rote Kapelle*-groepen. Dat groep-Hilda deze laatste informatiebronnen tot haar beschikking had, kwam echter door het feit dat zij zelf geen of onvoldoende capaciteit hadden de informatie door te sturen.

De politieke informatie gaf de publieke opinie en de mate van sociale cohesie weer en kan dus ook indirect van belang zijn geweest voor de mate van het verzet en het verloop van de oorlog. Met deze informatie kon bijvoorbeeld worden geprobeerd de publieke opinie te beïnvloeden in het nadeel van de Duitsers. Of dit daadwerkelijk is gelukt, is onduidelijk. Mede vanwege het geïsoleerde karakter van de communisten kan hieraan echter getwijfeld worden.

De militaire informatie – troepenaantallen, - bewegingen, het soort troepen, de locatie van troepen, het moreel van de troepen – die groep-Hilda doorstuurde was an sich zeer militair effectief, aangezien deze zeer waardevol, kwalitatief goed en zeer regelmatig werd doorgegeven. Desondanks had deze informatie effectiever kunnen zijn als de Sovjets deze informatie hadden gedeeld met de overige geallieerden. Dit valt groep-Hilda echter niet te verwijten, zij voerde haar taak immers naar behoren uit.

Tot zover de zaken die bekend zijn. Kijken we naar dingen die niet bekend zijn over de groep-Hilda, valt op dat dit in feite erg veel is. Zo zijn veel namen van groepsleden onbekend, evenals hoe hun dagelijks leven eruit zag en wat zij precies voor de groep deden. Dit tekort aan bronnenmateriaal toont aan dat de groep zich vrij goed verborgen wist te houden voor de Duitsers en zo dus ook aan arrestaties heeft kunnen ontsnappen. Dit tekort aan bewijs versterkt bovendien de effectiviteit van

de groep, omdat haar belangrijkste doel de geheimhouding van de groep was. Openlijk opereren en spionage plegen gaat immers niet samen.

Alles bij elkaar luidt het antwoord op de hoofdvraag dan ook dat groep-Hilda op sommige vlakken effectiever was dan op andere. Op de punten van 'ineffectiviteit' (het niet delen van informatie) had de groep echter niet altijd invloed, terwijl ook sommige punten van effectiviteit (de informatienetwerken in Duitsland) eerder indirect ontstonden en/of naar aanleiding van ineffectiviteit.

Om deze conclusie en groep-Hilda in perspectief te plaatsen, zou de *Rote Kapelle* moeten worden vergeleken met andere verzetsorganisaties en spionagegroepen. Pas dan kan immers worden vastgesteld in hoeverre groepen dezelfde problemen en methoden hadden en kunnen zij ook op gebied van effectiviteit worden vergeleken. Vanuit dit oogpunt is dit stuk dus ook eerder problematiserend, dan dat dit een oplossing biedt voor de discussie omtrent de effectiviteit van verzetsgroepen in de Tweede Wereldoorlog. De hier genoemde aspecten waaraan effectiviteit zou kunnen worden getoetst, zouden als onderdeel van een analysemodel om de effectiviteit van dergelijke groeperingen te toetsen kunnen gelden. Hierbij is natuurlijk niet uitgesloten dat de effectiviteit ook op andere vlakken getoetst kan worden. Voor de formulering van een dergelijk model zou bijvoorbeeld ook buiten het eigen onderzoeksgebied gekeken moeten worden. Terrorismestudies, bijvoorbeeld, zouden theoretische aanknopingspunten kunnen bieden voor een model naar de effectiviteit van verzetsgroepen, gezien de overeenkomsten tussen de fenomenen terrorisme en verzet. Met behulp van een dergelijk theoretisch model zou de studie naar de effectiviteit van verzetsgroeperingen zeker helpen.

Tot slot is met dit onderzoek het nodige duidelijk geworden met betrekking tot groep-Hilda. Desondanks zijn er ook diverse vragen onbeantwoord gebleven. Zoals is gebleken waren alle leden van de groep communistisch, maar is de rol van de CPN in de *Rote Kapelle* niet geheel duidelijk. Tevens konden bij één lid, Nagel, zijn verzetsactiviteiten gekoppeld worden aan zijn werkzaamheden in het dagelijks leven en is duidelijk geworden hoe hij dit kon gebruiken als dekmantel voor zijn spionageactiviteiten. Voor andere leden van groep-Hilda zijn dit soort zaken onbekend. Verder onderzoek aan de hand van meer en nieuw bronnenmateriaal – wellicht dat Russische archieven hier meer duidelijkheid over kunnen verschaffen – zal moeten uitwijzen hoe andere leden van groep-Hilda hun verzetsactiviteiten inpasten in het dagelijks leven en of zij, evenals Nagel, beschikten over een goede dekmantel. Hoewel wij als historici dit soort dingen graag zouden willen weten, biedt ook nieuw archiefmateriaal uiteraard geen garantie dat we alles te weten zullen komen over groep-Hilda. Bronnenmateriaal en spionagegroepen blijft immers een ambigue combinatie.

Bibliografie

Lijst met afkortingen

Central Intelligence Agency (CIA)

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

The National Archives (Kew, Groot-Brittannië; NA)

NIOD. Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD)

Bronnen

CIA, *Attachment A to EGMA-44213: Historical Account of the Rote Kapelle*, 17 augustus 1959, via:

http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/1705143/PANNWITZ,%20HEINZ%20%20%20VOL.%200041.pdf.

CIA, *Dispatch EGMA-44213*, 17 augustus 1959, via:

http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/1705143/PANNWITZ,%20HEINZ%20%20%20VOL.%200041.pdf.

CIA, *Horst Kopkow. Supplement to notes on the Espionage Organization "Rote Kapelle" activity in Belgium and France*, via: http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/1705143/KOPKOW,%20HORST_0009.pdf.

CIA, *Review Die Rote Kapelle (Europaeische Spionage) (The Red Orchestra – European Espionage) by General Judge Dr. Manfred Roeder*, via:

http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/1705143/ROEDER,%20MANFRED_0014.pdf.

CIA, *Review The world's greatest spies by Charles Wighton*, 30 mei 1974, via:

http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/1705143/BORMANN,%20MARTIN%20%20%20VOL.%202_0102.pdf.

CIA, *Summary Report of Investigation; Subject Rote Kapelle (Red Orchestra)*, 13 mei 1948, via:

http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/1705143/ROEDER,%20MANFRED_0007.pdf.

IISG, ARCH02008, Collectie Cees Wiebes, 8, 40, *SRH-380: Final Report on the Rote Kapelle Case (Third Reich)*, 1951.

IISG, Archief CPN, 824, *Betreffende de Rote Kapelle*, 25 mei 1945.

NA, KV, Records of the Security Service, 3/350, *The Case of the "Rote Kapelle". Part III (A-L)*, 1949, via:

<http://discovery.nationalarchives.gov.uk/SearchUI/details/C11439400?uri=C11439400>

NIOD, 249-0690A, Collectie – Rote Kapelle, Die.

NIOD, KB II Knipselcollectie zaken, 719, Die Rote Kapelle.

Literatuur

Aerts, Remieg (ed.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999).

Blair Brysac, Shareen, *Resisting Hitler: Mildred Harnack and the Red Orchestra* (Oxford 2000).

Blank, Alexander S., en Julius Mader, *Rote Kapelle gegen Hitler* (Berlijn 1979).

Central Intelligence Agency (CIA), *The Rote Kapelle. The CIA's History of Soviet Intelligence and Espionage Networks in Western Europe, 1936-1945* (Washington D.C. 1979).

Chawkin, Boris, Hans Coppi en Juri Zorja, 'Russische Quellen zur Roten Kapelle', in: Hans Coppi, Jürgen Danyel en Johannes Tuchel (eds.), *Die Rote Kapelle im Widerstand gegen Nationalsozialismus* (Berlijn 1994) 104-111.

Coppi, Hans, 'Die "Rote Kapelle" im Spannungsfeld von Widerstand und nachrichtendienstlicher Tätigkeit. Der Trepper-Report vom Juni 1943', in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* vol. 44, nr. 3 (1996) 431-458pp.

Coppi, Hans, Jürgen Danyel en Johannes Tuchel (eds.), *Die Rote Kapelle im Widerstand gegen den Nationalsozialismus* (Berlijn 1994).

Crenshaw, Martha, 'The Causes of Terrorism', *Comparative Politics* vol. 13, nr. 4 (1981) 379-399.

Dallin, David J., *Soviet Espionage* (New Haven en Londen 1964).

Fernhout, Jan (ed.), *Niederländer und Flamen in Berlin 1940-1945. KZ-Häftlinge, Inhaftierte, Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter* (Berlijn 1996).

Flicke, W.F., *SPionagegruppe Rote Kapelle* (Kreuzlingen 1954).

Galen Last, Dick van, 'The Netherlands', in: Bob Moore (ed.), *Resistance in Western Europe* (Oxford en New York 2000) 189-221.

Graaff, Bob de, 'Collaboratie en verzet. Een vergelijkend perspectief', in: J.P.B. Jonker (ed.), *Vijftig jaar na de inval: geschiedschrijving en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1985) 95-108.

Graaff, Bob de, en Lidwien Marcus, *Kinderwagens en korsetten. Een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van vrouwen in het verzet 1940-1945* (Amsterdam 1980).

Grimme, Adolf, *Briefe* (Heidelberg 1967).

Haase, Norbert, *Das Reichskriegsgericht und der Widerstand gegen die nationalsozialistische Herrschaft* (Berlijn 1993).

Harmsen, Ger, *Rondom Daan Goulooze. Uit het leven van kommunisten* (Nijmegen 1980).

Kershaw, Ian, 'Working towards the "Führer": Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship', in: Ian Kershaw, *Hitler, the Germans, and the Final Solution* (New Haven en Londen 2008) 29-48.

Klumper, A.A., *Sociale verdediging en Nederlands verzet '40-'45. Ideëel concept getoetst aan historische werkelijkheid* (Tilburg 1983).

Lagrou, Pieter, 'The politics of memory. Resistance as a collective Myth in post-war France, Belgium and the Netherlands, 1945-1965', *European Review* vol. 11, nr. 4, (2003) 527-550.

Lemmes, Fabian, 'Arbeiten für den Besatzer. Lockung und Zwang bei der Organisation Todt in Frankreich und Italien 1940-1945', in: Dieter Pohl en Tanja Sebta (eds.), *Zwangsarbeit in Hitlers Europa. Besatzung, Arbeit, Folgen* (Berlijn 2013) 83-103.

Nelson, Anne, *Red Orchestra. The story of the Berlin underground and the circle of friends who resisted Hitler* (New York 2009).

Perrault, Gilles, *Die Rote Kapelle. De geschiedenis van Het Rode Orkest. De spionage-organisatie die een beslissende rol speelde in de nederlaag van nazi-Duitsland* (Baarn 1973).

Roeder, Manfred, *Die Rote Kapelle. Europäische Spionage* (Hamburg 1952).

Schellenberg, Walter, *Aufzeichnungen. Die Memoiren des letzten Geheimdienstchefs unter Hitler* (Wiesbaden en München 1979).

Seidler, Franz W., *Die Organisation Todt. Bauen für Staat und Wehrmacht 1938-1945* (Koblenz 1987).

Sémelin, Jacques, *Unarmed Against Hitler. Civilian Resistance in Europe, 1939-1943* (Westport 1993).

Spruit, Inge P., *Onder de vleugels van de partij: Kind van de Führer. Levensverhaal van een Nederlandse ex-ss'er, opgetekend door Inge P. Spruit* (Bussum 1983).

Tarrant, V.E., *The Red Orchestra. The Soviet Spy Network Inside Nazi Europe* (Londen 1998).

Trepper, Leopold, *Die Wahrheit. Autobiographie* (München 1975).

Vossen, Koen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).

Wielenga, Friso, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010).

Wieviorka, Olivier, en Jacek Tebinka, 'Resisters: from Everyday Life to Counter-state', in: Robert Gildea, Olivier Wieviorka en Anette Warring (eds.), *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe* (Oxford en New York 2006), 153-176.